

Ponary

miejsce „ludzkiej rzeźni”

Recenzent

Maria Wardzyńska

Korekta

Maria Aleksandrow

Redakcja techniczna

Andrzej Broniak

Opracowanie graficzne

Sylwia Szafrąńska

Zdjęcia

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Druk i oprawa

Instytut Pamięci Narodowej

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni

przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011

© Copyright by Ministerstwo Spraw Zagranicznych

Rzeczypospolitej Polskiej Departament Współpracy

z Polonią, 2011

prof. UG dr hab. Piotr Niwiński
Uniwersytet Gdański
Instytut Politologii

Ponary

miejsce „ludzkiej
rzeźni”

prof. hab. dr. Piotr Niwiński
Gdasko Universiteto
Politologijos Institutas

Paneriai

„žmonių skerdynių“
vieta

prof. Piotr Niwiński
University of Gdańsk
Institute of Political Science

Ponary

the Place
of “Human Slaughter”

Ponary – to miejsce szczególne. Nieznane bliżej zarówno społeczeństwu polskiemu, jak i mieszkańcom innych krajów, jednocześnie symbolizujące wielką tragedię i okrucieństwo. Przez lata spychane do niepamięci, w przeciwieństwie do miejsc równie wielkich tragedii, jak lasy Piaśnickie czy Szpęgawskie na Pomorzu, Dolina Śmierci koło Bydgoszczy, Sobibór, Treblinka. Przemilczane przez totalitarny reżim sowiecki, zapomniane przez naszych sąsiadów – Niemców i Litwinów. Po siedemdziesięciu latach od rozpoczęcia tej kaźni na pewno warto przywrócić pamięć o wileńskich Ponarach.

Wilno i Wileńszczyzna to ziemie będące niegdyś trzonem Wielkiego Księstwa Litewskiego, wchodzącego w skład Rzeczypospolitej Obojga

Paneriai – ypatinga vieta. Nuodugniau nepažintas nei lenkų visuomenės, nei kitų šalių gyventojų žiaurios tragedijos simbolis. Skirtingai negu kitos, didelių tragedijų pažymėtos vietovės, kaip Pamario Piasnicos ir Špengavos girios ar Mirties slėnis ties Bydgošče, Sobibor, Treblinka, ilgus metus stumiama į užmarštį. Sovietų totalitarinio režimo nutylėta, mūsų kaimynų – vokiečių ir lietuvių – pamiršta. Praėjus septyniasdešimčiai metų nuo žudynių tikrai būtina atgaivinti atmintį apie Vilniaus Panerius.

Vilnius ir Vilniaus kraštas – žemės, buvusios kadaise Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šerdimi, įeinančios į Abiejų Tautų Žečpospolitą, o nuo 1918 m. sudariusios vadinamuosius Antrosios Žečpospolitos šiaurės – rytų paribius.

Ponary is a special place. Unknown closer both to the Polish people and people from other countries, at the same time symbolising great tragedy and cruelty. Relegated to oblivion over the years, in contrast to places of equally horrible tragedies, such as Piaśnica or Szpęgawskie forests in Pomerania, the Death Valley near Bydgoszcz, Sobibor, and Treblinka. Ignored by the totalitarian Soviet regime, forgotten by our neighbours: the Germans and the Lithuanians. After seventy years since the beginning of the executions, it is definitely worth restoring the memory of Ponary in Vilnius.

Vilnius and the Vilnius region is a land which had once been the core of the Grand Duchy of Lithuania, forming part of the Polish-Lithuanian

Narodów, a po 1918 r. stanowiące tzw. Kresy Północno-Wschodnie II Rzeczypospolitej Polskiej. W tym okresie, w dwudziestoleciu międzywojennym, Wilno stało się przyczyną poważnego konfliktu pomiędzy nowo powstałą Republiką Litewską a Rzeczpospolitą Polską, co przeżyło się na niechęć czy nawet wrogość wzajemną społeczeństw obu krajów.

Wileńszczyznę zamieszkiwało kilka narodowości, z których najliczniejsza (blisko 70 proc.) to Polacy. Drugą w kolejności narodowością była mniejszość litewska (około 18 proc.), pozostałe składowe tworzyła przede wszystkim ludność białoruska i żydowska. Wileńszczyznę zamieszkiwały także niewielkie grupy Rosjan, Karaimów i Tatarów.

Inną strukturę narodowościową miało Wilno. Zamieszkane było ono głównie przez ludność polską (ponad 60 proc.), ale drugą pod względem liczebnym grupę tworzyli Żydzi (blisko 34 proc.). Litwinów było wśród mieszkańców Wilna niecałe 0,7 proc. To stanowiło o polskości nie tylko miasta, ale i całej Wileńszczyzny, w Wilnie skupiła się bowiem blisko 1/6 mieszkańców województwa, tutaj znajdowały się organa władzy, elity intelektualne i polityczne. Takie postrzeganie przez stronę polską etniczności tych ziem – „polskości Wileńszczyzny”, budziło jednak sprzeciw rodzącego się narodu i państwa litewskiego¹.

¹ B. Makowski, *Litwini w Polsce*, Warszawa 1986, s. 28; H. Wizner, *Litwa i Litwini*, Warszawa 1991, s. 201.

Anuo laikotarpio, tarpukario dvidešimtmečiu, Vilniaus miestas tapo rimto konflikto tarp naujai susikūrusios Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos priežastimi, peraugusia į abiejų šalių visuomenių abipusį nepakantumą ar net priešiškumą.

Vilniaus krašte gyveno kelių tautybių žmonės, iš kurių lenkai buvo dominuojanti tautinė grupė (apie 70 proc.). Antra pagal skaitlingumą buvo lietuvių tautinė mažuma (apie 18 proc.), likusią visuomenės dalį sudarė daugiausia baltarusiai ir žydai. Vilniaus krašte gyveno taip pat nedidelės rusų, karaimų ir totorių grupės.

Vilniuje tautinė sudėtis atrodė kitaip. Čia gyveno daugiausia lenkai (daugiau nei 60 proc.), bet antrą pagal skaičių grupę sudarė žydai (apie 34 proc.). Lietuvių Vilniuje buvo vos 0,7 proc. Tai liudijo ne tik apie miesto, bet ir apie viso Vilniaus krašto lenkiškumą, mat Vilniuje buvo susitelkusi beveik 1/6 vaivadijos gyventojų, čia buvo įsikūrę visi aukščiausi valstybės valdymo organai, intelektualus bei politinis elitas. Tačiau toks Lenkijos šalies šių žemių etniškumo suvokimas – „Vilnijos lenkiškumas“ – kėlė užgimstančios lietuvių tautos ir valstybės pasipriešinimą¹.

Ir lenkams, ir lietuviams Vilnius ir Vilniaus kraštas istoriškai artimos žemės. Lietuviams tai istorinė jų valstybės sostinė, žemė, kurioje užgimė Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdžia, kur

¹ B. Makauskas, *Lietuviai Lenkijoje*, Varšuva, 1986, 28 psl.; H. Wizner, *Lietuva ir lietuviai*, Varšuva, 1991, 201 psl.

Commonwealth, and after 1918 it constituted the so-called North-Eastern Borderlands of the Second Polish Republic. At that time, in the inter-war period, the city of Vilnius became the cause of a serious conflict between the newly formed Republic of Lithuania and the Republic of Poland, which resulted in mutual reluctance or even hostility between both nations.

The Vilnius region was inhabited by several nationalities, the dominant one (almost 70 percent) being the Poles. The second biggest nationality was the Lithuanian minority (about 18 percent), the other were primarily the Belarusian and the Jewish populations. The Vilnius region was also inhabited by a small group of Russians, Karaites and Tatars.

Vilnius had a different national structure. It was inhabited mainly by the Polish population (more than 60 percent), but the second largest group consisted of the Jews (almost 34 percent). The Lithuanians represented less than 0.7 percent of the inhabitants of Vilnius. This determined the Polish character not only of the city but the entire Vilnius region, as Vilnius was inhabited by almost one sixth of the residents of the region; it was there that public authorities, intellectual and political elites functioned. However, such a perception of the ethnicity of the area on the part of Poles – “the Polishness of the Vilnius region”, aroused opposition of the nascent Lithuanian nation and state¹.

¹ B. Makowski, *Litwini w Polsce* [*Lithuanians in Poland*],

Wilno i Wileńszczyzna to ziemie historycznie bliskie zarówno Polakom, jak i Litwinom. Dla Litwinów to historyczna stolica ich państwa, ziemia, na której narodziła się władza wielkich książąt litewskich, istniał odrębny od polskiego aparat administracyjny (Litwini zachowali samodzielność nawet w czasach unii z Polską). To macierz ich odrębności narodowej i państwowej.

Z kolei Polacy uważali Wileńszczyznę za integralny element ziem polskich. W naszej historii Wilno pojawiało się jako miejsce związane z polską państwowością. Faktycznie ziemie te zostały w ciągu wieków w dużej mierze spolonizowane. Po uniach polsko-litewskich granica cywilizacji zachodniej przesunęła się na wschód, obejmując swoimi wpływami także Litwę. Językiem urzędowym obok łaciny i języka ruskiego stał się polski, którym posługiwała się głównie szlachta. Religią dominującą była religia katolicka. To tutaj rodzili się i mieszkali wielcy Polacy: Adam Mickiewicz, Joachim Lelewel, Józef Piłsudski. Te wydarzenia doprowadziły do sytuacji, w której Wilno i Wileńszczyzna stały się ziemiami utożsamianymi z Polską.

Kiedy na początku XX w. tworzyło się państwo litewskie, szukało ono swojej tożsamości odrębnej od tożsamości polskiej. Nowe elity tego państwa uważały Polskę za swojego najważniejszego wroga, który w sytuacji nawiązania jakichś zębów współpracy mógł przytłoczyć nowe państwo litewskie, ponownie je spolonizować.

Wilno

egzistavo atskiras nuo Lenkijos administracinis aparatas (lietuviai išsaugojo savarankiškumą net sudarę uniją su Lenkija). Lietuvių tautinio ir valstybinio atskirumo giminė.

Savo ruožtu lenkams Vilniaus kraštas buvo neatsiejamas Lenkijos žemių elementas. Mūsų istorijoje Vilnius suvokiamas kaip žemė, susijusi su Lenkijos valstybingumu. Amžiams bėgant šios žemės didele dalimi buvo polonizuotos. Lietuvai ir Lenkijai sudarius unijas, vakarų civilizacijos ribos pasislinko į rytus, įtakodamos taip pat Lietuvą. Valstybine kalba, šalia lotynų ir rusų, tapo lenkų kalba, daugiausia ją vartojo bajorija. Dominuojanti religija buvo katalikų. Čia gimė ir gyveno žymūs lenkai: Adam Mickiewicz, Joachim Lelewel, Józef Piłsudski. Visi šie įvykiai lėmė, kad Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo tapatinami su Lenkija.

Vilnius and the Vilnius region is a land historically close both to the Poles and the Lithuanians. For the latter, it was the historic capital of their country, the land where the authority of the Grand Dukes of Lithuania had emerged, with an administrative apparatus separate from the Polish authorities (the Lithuanians retained their independence even at the time of the union with Poland). This is the matrix of their national and state identity.

In turn, the Poles considered Vilnius an integral part of the Polish territory. In our history Vilnius appeared as the land associated with the Polish statehood. In fact, the land had been largely polonised over the centuries. After the Polish-Lithuanian unions, the border of the Western civilisation moved to the east, extending its influence over Lithuania. Polish, which was used primarily by the nobility, became the official language alongside Latin and Russian. The dominant religion was Catholicism. Great Poles were born and lived here: Adam Mickiewicz, Joachim Lelewel, Józef Piłsudski. These events led to a situation in which Vilnius and the Vilnius region started to be identified with Poland.

When at the beginning of the 20th century, the Lithuanian state was formed, it was searching for its identity separate from the Polish one. The new elite of this country considered Poland

Warsaw 1986, p. 28; H. Wizner, *Litwa i Litwini [Lithuania and the Lithuanians]*, Warsaw 1991, p. 201.

Taka postawa spowodowała znaczne pogorszenie się stosunków międzypaństwowych, a nawet pojawiła się w nich wrogość. Brak akceptacji rządu litewskiego dla przeprowadzenia plebiscytu na Wileńszczyźnie zgodnie z przyjętym podczas konferencji wersalskiej kryterium etniczności doprowadził do bolesnego rozwiązania. W 1920 r. Wilno i Wileńszczyzna zostały zbrojnie zajęte przez armię polską, co poskutkowało całkowitym zerwaniem stosunków pomiędzy państwami. Nawiązano je ponownie dopiero w 1938 r. pod silnym polskim naciskiem².

Początek drugiej wojny światowej przyniósł Polsce przegraną wojnę obronną we wrześniu 1939 r. Zaatakowana przez dwóch potężnych sąsiadów, III Rzeszę Adolfa Hitlera i Związek Sowiecki Józefa Stalina, Polska znalazła się pod okupacją. Wbrew wszelkim umowom międzynarodowym (choćby konwencji haskiej z 1907 r.) blisko połowa ziem naszego kraju została zaanektowana przez Sowietów, a reszta wcielona do III Rzeszy lub objęta władzą okupacyjną (tzw. Generalne Gubernatorstwo). Niewielka część terytorium została zaanektowana przez Republikę Słowacką. Było to efektem porozumienia sowiecko-niemieckiego, opartego na tzw. pakcie Ribbentrop–Mołotow.

² A. Kasperavicius, *Relituanizacja i powrót do macierzy. Spojrzenie z Kowna...* [w:] *Tematy polsko-litewskie*, red. R. Traba, Olsztyn 1999; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.

Kai XX amžiaus pradžioje kūrėsi Lietuvos valstybė, ji ieškojo savo tapatumo, besiskiriančio nuo lenkų identiteto. Naujas šios valstybės elitas laikė Lenkiją savo didžiausiu priešu, kuris, bandant užmegzti bendradarbiavimą, galėjo užgožti naują Lietuvos valstybę, vėl ją polonizuoti.

Dėl tokios pozicijos tarpvalstybiniai santykiai tapo priešiški. Lietuvos vyriausybei atsisakius atlikti Vilniaus krašte plebiscitą Versalio konferencijoje priimtų etniškumo kriterijų pagrindu buvo priimtas skausmingas sprendimas. Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo aneksuoti Lenkijos kariuomenės. Santykiai tarp valstybių buvo galutinai nutraukti. Lenkijai spaudžiant, šie santykiai buvo atnaujinti tik 1938 m.²

Antrojo pasaulinio karo pradžioje, 1939 metų rugsėjį, Lenkija pralaimėjo gynybinį karą. Užpuolus dviem galingiems kaimynams – Adolfo Hitlerio Trečiajam Reichui ir Josifo Stalino Sovietų Sąjungai – Lenkija buvo okupuota. Nežiūrint jokių tarptautinių sutarčių (nors ir 1907 m. Hagos Konferencijos), beveik pusė mūsų žemių buvo aneksuota sovietų, o likusi – inkorporuota į Trečiąjį Reichą arba atiteko okupacinei valdžiai (vadinausiai Generalinei Gubernijai). Dalis buvo aneksuota Slovakijos Respublikos. Tai buvo sovietų ir vokiečių susitarimo, besiremiančio Molotovo–Ribentropo paktu, pasekmės.

² A. Kasperavičius, *Pakartotinė lituanizacija ir grįžimas į gimtinę. Žvilgsnis iš Kauno*. [leidinys:] *Lenkų-lietuvių temos*, red. R. Traba, Olsztynas 1999; P. Łossowski, *Śląpus ir anapus Nemuno. Lenkų-lietuvių santykiai 1883–1939*, Varšuva 1985.

as its main enemy, which in the case of establishment of some foundations of cooperation could overwhelm the new Lithuanian state and polonise it again.

This attitude eventually led to hostile relations between the two states. Lack of acceptance by the Lithuanian government to conduct a poll in the Vilnius region in accordance with the criterion of ethnicity adopted at the Versailles conference led to a painful solution. In 1920, Vilnius and the Vilnius region were militarily occupied by the Polish army. This led to a complete rupture of relations between the states. They were re-established only in 1938 under strong pressure from Poland².

At the beginning of World War II, Poland lost the defensive war in September 1939. Poland, attacked by two powerful neighbours, Adolf Hitler's Third Reich and Joseph Stalin's Soviet Union, was under occupation. Contrary to all international agreements (like the Hague Convention of 1907), nearly half of the Polish territory was annexed by the Soviets, and the rest was incorporated into the Third Reich or was occupied (the so-called General Government). A small portion

² A. Kasperavicius, *Relituanizacja i powrót do macierzy. Spojrzenie z Kowna [Relithuanisation and Return to the Motherland. A View from Kaunas]...* [in:] *Tematy polsko-litewskie [Polish-Lithuanian Issues]*, ed. R. Traba, Olsztyn 1999; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939 [On that and the Other Side of the Niemen. Polish-Lithuanian Relations 1883–1939]*, Warszawa 1985.

Wprowadzając w życie swoje długoterminowe plany, w październiku 1939 r. Związek Sowiecki przekazał Litwie Wilno wraz z częścią Wileńszczyzny w zamian za udostępnienie baz na terytorium tego kraju. Litwini wyrazili zgodę, widząc w tym realizację wieloletnich zabiegów politycznych. Otrzymane ziemie oficjalnie wcielono do Republiki Litewskiej. Dla Polaków na tych ziemiach zakończyła się pierwsza, krótka, choć bardzo brutalna okupacja sowiecka.

Okupacja litewska Wilna i części Wileńszczyzny początkowo przebiegała łagodnie. W stosunku do internowanych oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego nie stosowano szczególnie dotkliwych represji, nie przeszkadzano też w ich ucieczkach z miejsc odosobnienia i próbach wyjazdu do Francji czy Anglii. Jednak już w listopadzie 1939 r. zaczął się intensywny i bolesny dla Polaków proces litwinizacji. Agresywnie stosowana polityka likwidowania wszelkich przejawów polskości (łącznie z nabożeństwami, bibliotekami czy szkolnictwem) spowodowała narastanie wrogości

Įgyvendindama savo ilgalaikius planus, 1939 metų spalį Sovietų Sąjunga mainais už karinių bazių įkūrimą Lietuvos teritorijoje perdavė jai Vilnių su Vilniaus krašto dalimi. Lietuviai tam pritarė, nes šie pokyčiai leido įgyvendinti ilgamečius politinius siekius. Gautos žemės oficialiai buvo inkorporuotos į Lietuvos Respubliką. Lenkams, gyvenantiems šiose žemėse, pasibaigė pirma, trumpa, tačiau brutali okupacija.

Vilniaus ir dalies Vilnijos krašto lietuvių okupacija iš pradžių vyko švelniai. Lenkijos kariuomenės internuoti karininkai ir kariai nebuvo žiauriai represuojami, jiems nelabai buvo kliudoma bėgti iš izoliavimo vietų ir vykti į Prancūziją ar Angliją. Tačiau jau nuo 1939 metų lapkričio mėn. prasidėjo intensyvus ir lenkams skausmingas liuanizavimo procesas. Agresyvi bet kokių lenkiškumo apraiškų likvidavimo politika (įskaitant pamaldas, bibliotekas, švietimą) sukėlė priešiško tarp lenkų ir lietuvių pagilėjimą. Buvo priimtas naujas pilietybės įstatymas, pagal kurį Vilniuje iš 270 tūkst. gyventojų 150 tūkst. staiga tapo

of the territory was annexed by the Slovak Republic. It resulted from the Soviet-German agreement based on the so-called Ribbentrop-Molotov pact.

In carrying out its long-term plans, in October 1939, the Soviet Union granted Vilnius to Lithuania together with part of the Vilnius region in return for access to bases located on its territory. The Lithuanians agreed, seeing it as the implementation of its multi-year political efforts. The land was officially incorporated into the Republic of Lithuania. The first short but very brutal occupation ended in this region.

The occupation of Lithuania and the Vilnius region was initially proceeding smoothly. No excessive repression was used in relation to interned officers and soldiers of the Polish Army, they were not much prevented from escaping from their places of detention or attempting to go to France or England. But already in November 1939, an intense and painful lithuanisation process was launched against the Poles. An

pomiędzy Polakami i Litwinami. Wprowadzono nową ustawę o obywatelstwie, w której wyniku w Wilnie na około 270 tys. mieszkańców 150 tys. stało się nagle „obcokrajowcami” – we własnym mieście, tracąc prawo do obywatelstwa, co skutkowało z kolei utratą pracy i pozbawieniem wielu podstawowych praw. Pod względem intensywności represji w dalszym ciągu była to okupacja dość łagodna (choć aresztowano około 1500 Polaków), pozwalająca na tworzenie zrębów konspiracji, przyszłego Polskiego Państwa Podziemnego. Zdecydowanej większości wilnian dokuczało jednak wiele niedogodności w codziennym życiu³.

Zmianę sytuacji ludności zarówno polskiej, jak i litewskiej przyniosła nowa sowiecka okupacja. W czerwcu 1940 r. Związek Sowiecki zaanektował republiki nadbałtyckie, wprowadzając rządy bezwzględного terroru. Liczne aresztowania i masowe wywózki (w samym Wilnie deportowano 5 tys. Polaków, drugie tyle aresztowano) zawiesiły częściowo polsko-litewski spór. Oba narody traktowane były przez nowego okupanta jednakowo okrutnie. Różnica w oporze przeciw sowieckiemu okupantowi polegała na różnie ukierunkowanych nadziejach na wyzwolenie. Polacy, walczący od samego początku wojny u boku Wielkiej Brytanii i Francji, liczyli na oswobodzenie Polski po pokonaniu Niemiec i zmuszenie Związku Sowieckiego do ustąpienia z bezprawnie

³ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny*, „Mars” 1995, nr 3, s. 66.

„užsieniečiais“ savo mieste, prarado teisę į pilietybę, dėl ko neteko darbo ir kitų pagrindinių teisių. Represijų intensyvumo atžvilgiu okupacija vis dar buvo švelni (nors anuo metu buvo suimta apie 1500 lenkų), konspiracinės jėgos okupuotose teritorijose dėjo busimos Lenkijos pagrindžio valstybės pamatus. Tačiau dauguma vilniečių vis dėlto jautė nepatogumų kasdieniniame gyvenime³.

Tiek lenkų, tiek lietuvių tautybės gyventojų situacija pasikeitė po naujos sovietų okupacijos. 1940 metų birželį Sovietų Sąjunga aneksavo Baltijos šalis, įvesdama nuožmų terorą. Gausūs suėmimai ir masinė tremtis (vien iš Vilniaus deportuota 5 tūkst. lenkų, dar tiek pat suimta), iš dalies sustabdė Lenkijos ir Lietuvos ginčą. Naujas okupantas vienodai žiauriai traktavo abi tautas. Pasiūpėjimas sovietų okupantui buvo skirtingas dėl skirtingų išsivadavimo vilčių. Lenkai, nuo pat karo pradžios kovoiantys greta Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos, tikėjosi, kad įveikę Vokietiją ir privertę Sovietų Sąjungą atsakyti neteisėtai aneksuotų žemių, išvaduos Lenkiją. Lietuviai viltingai atgauti laisvę siejo su vokiečiais – sovietų karu, kuriame galėtų tapti Trečiojo Reicho sąjungininkais⁴.

³ P. Łossowski, *Lietuva ir lenkiški reikalai 1939–1940*, Varšuva 1985; J. Volkonovski, *Lietuviška Vilnijos okupacija*, „Mars” 1995, nr 3, 66 psl.

⁴ L. Tomaszewski, *Vilnija karo ir okupacijos metais 1939–1945*, Varšuva 2002, 114–179 psl; R. Žepkaitė, *Raudonosios Armijos Vilniaus okupacija [leidinys:] 1939–1941 m. II Žečpospolitos šiaurės – rytų žemių baltarusių, lietuvių ir lenkų visuomenė*, Varšuva 1995.

aggressive policy of elimination of all forms of the Polish culture (including the church services, libraries and schools) increased hostility between the Poles and the Lithuanians. A new law on citizenship was introduced, as a result of which about 150 thousand out of 270 thousand inhabitants suddenly became “foreigners” in their own city, losing the right to citizenship, which in turn resulted in a loss of work and lack many basic rights. In terms of intensity of repression, the occupation was still relatively benign (although around 1,500 Poles had been arrested), which allowed to create the foundations for conspiracy, the future Polish Underground State. The vast majority of the residents of Vilnius, however, experienced much unpleasantness in everyday life³.

The new Soviet occupation changed the situation of both the Polish and the Lithuanian population. In June 1940, the Soviet Union annexed the Baltic republics, introducing the rule of absolute terror. Numerous arrests and mass deportations (5 thousand Poles from Vilnius were deported, and another 5 thousand were arrested) partially suspended the Polish-Lithuanian dispute. Both nations were treated with equal cruelty by the new occupier. The difference in resis-

³ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940 [Lithuania and the Polish Affairs 1939–1940]*, Warsaw 1985; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny [Lithuanian Occupation of the Vilnius Region]*, “Mars” 1995, issue 3, p. 66.

zajmowanych ziem. Litwini nadzieję na wolność widzieli w wojnie niemiecko-sowieckiej, kiedy mogliby się stać sojusznikami III Rzeszy⁴.

Te nadzieje sprawdziły się tylko częściowo w czerwcu 1941 r., po faktycznym wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Wkraczający do Wilna niemieccy żołnierze przynosili ze sobą co prawda wyzwolenie od sowieckiego terroru, ale jednocześnie wprowadzali terror we własnym wydaniu. Nie zezwolono na odbudowę litewskiego państwa – mimo zaangażowania Litwinów, walczących nawet zbrojnie z wycofującą się Armią Czerwoną. Ustanowiono niemieckie wojskowe władze administracyjne.

Jednak już od początku okupacji władze niemieckie oparły się na żywiole litewskim, starając się wykorzystać go do kampanii antypolskiej i antyżydowskiej. Uznano powstały w tym czasie Komitet Obywatelski Litwy reprezentujący interesy litewskie (przy braku uznania jakiegokolwiek organizacji ze strony polskiej). Utworzona przez Niemców władza samorządowa, w dużej mierze obsadzona przez Litwinów, dyskryminowała Polaków, usuwając ich z wszystkich odpowiedzialnych stanowisk i określając ponownie jako „obcokrajowców”. Językiem urzędowym obok niemieckiego został litewski. Również represje

⁴ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 114–179; R. Żepkajtė, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną* [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, Warszawa 1995.

Šios viltys pasiteisino tik iš dalies 1941 metų birželį, faktiškai prasidėjus vokiečių-sovietų karui. Tiesa sakant, įžengiantys į Vilnių vokiečių kariai išvadavo nuo sovietų teroro, tačiau tuo pat metu įvedė savąjį. Neleido atkurti Lietuvos valstybės, nors lietuviai net kovojo su besitraukiančia Raudonąja Armija. Buvo įteisinta vokiečių karinė administracinė valdžia.

Tačiau jau nuo pat okupacijos pradžios vokiečių valdžia pasinaudojo lietuvišku elementu, vykdydama antilenkišką ir antiżydišką kampaniją. Vokiečiai pripažino Lietuvos pilietinį komitetą, atstovaujantį lietuvių interesams (tačiau nepripažino nei vienos lenkų organizacijos). Vokiečių įkurta savivalda, kurioje daugelį pareigų ėjo lietuviai, diskriminavo lenkus, nušalindavo juos nuo visų atsakingų funkcijų vykdymo, vėl traktuodama lenkus kaip „užsieniečius“. Lietuvių kalba, greta vokiečių, tapo antra valstybine kalba. Vokiečių ir lietuvių bendrai vykdomos represijos prieš Katalikų bažnyčią taip pat turėjo prisidėti prie jos lituanizavimo. Buvo persekiojami lenkų inteligentai, jų tarpe Stepono Batoro universiteto mokslininkai. Paskelbus šaukimą priverstiniam darbams Vokietijoje, Vilniaus darbo birža siūsdavo ten daugiausia lenkų jaunimą. Naujai priimami administracinės teisės įstatymai taip pat teikė pirmenybę lietuvių interesams⁵.

⁵ S. Lewandowska, *Kasdienis Vilniaus gyvenimas Antrojo pasaulinio karo metais*, Varšuva 1997.

tance against the Soviet occupant consisted in differently oriented hopes for liberation. The Poles, who from the very beginning of the war fought alongside with Great Britain and France, hoped for the liberation of Poland after defeating Germany and forcing the Soviet Union to resign from the illegally occupied lands. The Lithuanians saw their hope for freedom in a German-Soviet war, in which they could become allies of the Third Reich⁴.

These hopes proved true only partially in June 1941, after the actual outbreak of the German-Soviet war. German soldiers entering Vilnius actually brought liberation from the Soviet terror, while introducing terror in their own version. The reconstruction of the Lithuanian state was not allowed – despite the involvement of the Lithuanians, who even provided military support in the fight against the retreating Red Army. German military administrative authorities were established.

However, since the beginning of the occupation, the German authorities relied on the Lithuanian element, trying to exploit it for the

⁴ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945* [The Vilnius Region in the Years of War and Occupation 1939–1945], Warsaw 2002, pp. 114–179; R. Żepkajtė, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną* [The Occupation of Vilnius by the Red Army] [in:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [The Belarusian, Lithuanian and Polish Community in the North-Eastern Territory of the Second Republic of Poland in 1939–1941], Warsaw 1995.

wobec Kościoła katolickiego, stosowane przez Niemców i Litwinów, miały doprowadzić do jego zlitwinizowania. Prześladowano polską inteligencję, w tym całą kadrę naukową Uniwersytetu Stefana Batorego. Po ogłoszeniu poboru na roboty przymusowe w Niemczech wileńskie biura pracy wyznaczały na wyjazd głównie młodzież polską. Nowo wydane prawa administracyjne również preferowały interes litewski⁵.

Władze niemieckie stworzyły także, opierając się na ludności litewskiej, formacje pomocniczej Policji Porządkowej (zwane popularnie policją litewską), a lokalnym strukturom niemieckiej Policji Bezpieczeństwa (Geheime Staatspolizei – Gestapo) podporządkowały odtworzone służby litewskie (Saugumo policija – Sauguma). Wspólnie z niemieckim aparatem terroru odpowiedzialne były one za pilnowanie ładu okupacyjnego. Szczególną rolę w tych formacjach odgrywali członkowie przedwojennej organizacji paramilitarnej – Związku Strzelców Litewskich (Lietuvos Šaulių Sąjunga), cechującego się silnym nacjonalizmem, antysemityzmem i antypolonizmem. Dlatego też w polskiej świadomości okupacja Wileńszczyzny w latach 1941–1944 istnieje jako okupacja niemiecko-litewska.

Realia życia na Wileńszczyźnie pod nową okupacją były równie tragiczne jak w innych częściach Polski. Szczególnie przerażająco wyglądała sytu-

⁵ S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.

Pasitelkdama lietuvių tautybės gyventojus, vokiečių valdžia įkūrė pagalbinės Viešosios tvarkos policijos rinktinės (populiariai vadinamą Lietuvos policija) ir atkūrė Lietuvos Saugumo policiją, taip vadinamą Saugumą, pavaldų vokiečių vietos Saugumo policijai (Geheime Staatspolizei-Gestapo). Kartu su vokiečių teroro aparatu ji buvo atsakinga už okupacinės santvarkos priežiūrą. Ypatingą vaidmenį šiose formacijose vaidino prieškarinės paramilitarinės organizacijos Lietuvos šaulių sąjungos, pasižymėjusios stipriju nacionalizmu, antisemitizmu ir antilenkiškumu, nariai. Dėlto lenkų savimonėje 1941–1944 metų Vilniaus krašto okupacija suvokiama kaip vokiečių – lietuvių okupacija.

Gyvenimo realybė Vilniaus krašte naujos okupacijos metais buvo lygiai taip pat tragiška, kaip ir kitose Lenkijos teritorijose. Ypatingai tragiškai atrodė žydų tautybės gyventojų situacija. Iš jų buvo atimtos visos teisės, jie buvo pasmerkti pražūčiai. Vos tik vokiečiams įžengus į Lietuvą prasidėjo masinės žudynės. Jų aukomis pirmiausia tapo komunistinės valdžios atstovai, nespėję pabėgti, tame tarpe žydai, nacių tapatinami su sovietų okupantais. Tačiau tai buvo tik nacių pradėtų skerdynių Vilniaus krašte pradžia. Vėliau vokiečių karinės vadovybės vadovaujami lietuvių policijos daliniai vykdė žydų tautybės žmonių masines žudynes Nemenčinėje, Naujojoje Vilnioje, Varėnoje, Jašiūnuose, Eišiškėse, Trakuose, Švenčionyse.

Beveik iš karto buvo įkurti getai, atskiriantys žydų tautybės gyventojus. Sąlygos juose kaip

anti-Jewish and anti-Polish campaign. The Citizens' Committee of Lithuania formed at that time representing Lithuanian interests (while not recognising any Polish organisation) was acknowledged. Local authorities created by the Germans, largely manned by Lithuanians, discriminated against Poles, removing them from all responsible positions and re-defining them as "foreigners". Besides German, Lithuanian was the official language. Also, repressions against the Catholic Church on the part of the Germans and the Lithuanians led to its lithuanisation. The Polish intelligentsia, including the entire faculty of the University of Stefan Batory, were persecuted. After the announcement of conscription for forced labour in Germany, employment offices in Vilnius designated mainly the Polish youth. The newly issued administrative rights also preferred Lithuanian interests⁵.

The German authorities also created, based on the Lithuanian population, secondary formations of the Order Police (commonly known as the Lithuanian police), and subordinated the local structures of the restored Lithuanian service (Saugumo policija) to the German Security Police (Geheime Staatspolizei – Gestapo). Together with the German apparatus of terror, they were responsible for ensuring the occupation order. A special role in these formations was played by

⁵ S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej* [Everyday Life in Vilnius during World War II], Warsaw 1997.

Getto w Wilnie, jedna z bocznych uliczek od ul. Wielkiej

acja mieszkańców narodowości żydowskiej, pozbawionych wszelkich praw i skazanych na zagładę. Już w pierwszych dniach po wejściu Niemców doszło do masowych mordów. Ich ofiarami byli przede wszystkim przedstawiciele władz komunistycznych, którzy nie zdołali uciec, w tym i Żydzi, identyfikowani przez nazistów z sowieckim okupantem. Był to jednak tylko wstęp do rzezi, którą naziści zapoczątkowali na Wileńszczyźnie. W późniejszym okresie oddziały policyjne, złożone z Litwinów pod niemiecką komendą, dokonywały masowych mordów na ludności żydowskiej m.in. w Niemenczynie, Nowej Wilejce, Oranach, Jaszunach, Ejszyszkach, Trokach, Świącianach.

ir kitur okupuotoje Lenkijoje, buvo nežmogiškos. Į Vilniaus getą pateko apie 70 tūkst. žmonių. Lenkijos pagrindis pagal savo išgales stengėsi jiems padėti. Buvo vykdoma konspiracinė sanitarinė globa, slapta įnešami higienos reikmenys, vaistai ir maisto produktai. Daugeliu atvejų buvo rengiami pabėgimai, o pabėgėliai globojami. Į getą taip pat buvo permetama konspiracinė spauda.

Tačiau realiai pagalba buvo ribojama galimybų. Nepaisant to, kad kulminaciniu momentu lenkų pagrindžio pajėgos Vilniaus krašte sudarė apie 10 tūkst. žmonių, jos buvo silpnai ginkluotos (turėjo tiktai užgrobtus ginklus) ir negalėjo intensyviai pasipriešinti žydų tautybės gyventojų

members of the pre-war paramilitary organisation – the Lithuanian Rifle Association (Lietuvos Šaulių Sąjunga), characterised by strong nationalism, anti-Semitism and anti-Polonism. Therefore, the occupation of Vilnius in 1941–1944 is considered by Poles as a German-Lithuanian occupation.

The realities of life in the Vilnius region under a new occupation was as dire as in other parts of Poland. Especially scary was the situation of the Jewish people, who were deprived of all rights and condemned to extermination. Mass murders took place already in the first days after the arrival of the Germans. Their victims were mainly representatives of the communist authorities, who were unable to escape, including the Jews identified by the Nazis with the Soviet occupying forces. But it was only a prelude to the slaughter launched by the Nazis in Vilnius. Later, police forces, consisting of Lithuanians under German command, engaged in mass murders of the Jews, among others in Niemenczyn, Nowa Wilejka, Orany, Jaszuny, Ejszyszki, Troki, and Świąciany.

Ghettos were created almost immediately to isolate the Jewish population. The conditions in the ghettos were just as inhumane as in the rest of the occupied Poland. Up to 70 thousand people

Niemal natychmiast utworzono getta, separując ludność żydowską. Warunki w nich były niehumanitarne, podobnie jak i na pozostałym terytorium okupowanej Polski. W wileńskim getcie znalazło się do 70 tys. osób. Polskie podziemie starało się pomagać im w miarę swoich możliwości. Prowadzono konspiracyjną opiekę sanitarną, przerzucało środki czystości, lekarstwa i żywność. W wielu wypadkach aranżowano także ucieczki, zapewniając opiekę uchodźcom. Do getta przerzucano także prasę konspiracyjną.

Pomoc była jednak ograniczona realnymi możliwościami. Mimo że siły polskiego podziemia na Wileńszczyźnie szacuje się na 10 tys. osób (w szczytowym momencie rozwoju), było ono słabo uzbrojone (wyłącznie w broń zdobyczną) i nie mogło intensywnie przeciwstawić się zagładzie ludności żydowskiej. W początkach września 1943 r. Niemcy oraz wspomagające ich policyjne jednostki litewskie ostatecznie zlikwidowały getto w Wilnie⁶.

Także sytuacja ludności narodowości polskiej była dramatyczna. Do brutalnej polityki niemieckiej dochodził bowiem konflikt z Litwinami. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło w maju 1942 r. w Święcianach, kiedy to policja litewska pod komendą Jonasa Maciulevičiausa rozstrzelała co najmniej 450 Polaków. Podobne zdarzenia, choć na mniejszą skalę, miały miejsce jeszcze

⁶ B. Krzyżanowski, *Wileński matecznik 1939–44*, Paryż 1979, s. 65 i n.

żudynėms. 1943 metų rugsėjo pradžioje vokiečiai ir jiems talkininkavę Lietuvos policijos padaliniai galutinai likvidavo Vilniaus getą⁶.

Dramatiška buvo ir lenkų tautybės gyventojų situacija. Prie brutalios vokiečių politikos dar prisidėjo konfliktas su lietuviais. Tragiškiausi įvykiai vyko 1942 metų gegužę Švenčionyse, kai Jono Maciulevičiaus vadovaujami Lietuvos policijos padaliniai sušaudė mažiausiai 450 lenkų. Panašūs įvykiai, nors ir mažesnio masto, pasikartojo keletą kartų, pvz. 1944 metų birželio 20 d. 258. bataliono Lietuvos policijos padalinys, vykdydamas akciją Glitiškių kaime, nužudė 39 žmonės, iš jų keturis 3–5 metų amžiaus vaikus ir keturis 63–84 metų amžiaus senyvočius. Lenkų partizanų padaliniai įvykdė keršto akciją Dubingių kaime, iš kurio buvo kilusi dauguma Lietuvos policininkų – tuomet buvo nužudyti 27 žmonės.

Didelį lenkų konspiracijos nerimą sukėlė gen. Povilo Plechavičiaus vadovaujama Lietuvos partizanų grupė prieš vokiečių kariuomenės – Lietuvos vietinės rinktinės (vok. – Litauische Polizeibattalion) įkūrimo faktas. Formaliai šie padaliniai turėjo ginti Lietuvą nuo artėjančios Raudonosios Armijos, bet jų dislokavimas Vilniaus krašte pagrįstai kėlė Lenkijos pogrindžio vadovybei abejonių, kad jie bus panaudoti lenkų tautybės gyventojų genocidui. To išdavoje susitelkę lenkų partizanų būriai viename didžiausių partizaninių

⁶ B. Krzyżanowski, *1939–44 Vilniaus daigynas*, Paryžius 1979, 65 psl. ir kt.

were placed in the Vilnius ghetto. The Polish underground tried to help them as much as it could. Clandestine health services were provided, detergents, medicine and food were smuggled. In many cases, flights were also arranged, care for the refugees was provided. The underground press was also smuggled into the ghetto.

However, the support was restricted by real possibilities. Although the forces of the Polish underground in the Vilnius region are estimated at 10 thousand people (at the peak of its development), they were poorly armed (only with trophy weapons) and could not intensely oppose to the destruction of the Jewish population. In the early September 1943, the Germans, aided by the Lithuanian police units, finally liquidated the ghetto in Vilnius⁶.

The situation of the Polish people was also dramatic. The brutal German policy was intensified by the conflict with the Lithuanians. The most tragic events occurred in May 1942 in Święciany, when the Lithuanian police under the command of Jonas Maciulevičius shot at least 450 Poles. Similar events, though on a smaller scale, took place many times, among others, when on 20 July 1944 a branch of the Lithuanian police from the 258th Battalion pacified Gliniszki estate, killing 39 people, including four children aged 3–5 and four men aged 63–84. In retaliation

⁶ B. Krzyżanowski, *Wileński matecznik 1939–44*, [Vilnius Lair 1939–44], Paris 1979, p. 65 et seq.

Wojsko litewskie, zdjęcie wykonane 6 VII 1941 r.

wiele razy, m.in. 20 czerwca 1944 r. oddział policji litewskiej z 258. batalionu spacyfikował majątek Gliniszki, zabijając 39 osób, w tym czworo dzieci w wieku od 3 do 5 lat i czworo ludzi starych od 63 do 84 lat. W odwecie polskie jednostki partyzanckie przeprowadziły pacyfikację we wsi Dubinki, skąd głównie pochodzili litewscy policjanci – zabito 27 osób.

Wiele obaw polskiej konspiracji wzbudziło powołanie przy boku armii niemieckiej jednostek litewskich pod dowództwem gen. Povilasa Plechaviciusa. Nazwano je Litauische Polizeibataillone

tion, the Polish partisan units pacified the village of Dubinki, where most of the Lithuanian police officers came from – 27 people were killed.

The establishment of Lithuanian units at the German army commanded by Gen. Povilas Plechavicius aroused much anxiety in the Polish underground. They were called Litauische Polizeibataillone (the Lithuanian name was Lietuvos Vietine Rinktine – LVR). Formally, these units were to defend Lithuania against the approaching Red Army, but their deployment in the Vilnius region caused fear among the commanders of the Polish underground that they would be used to exterminate the Polish population. As a result, concentrated Polish partisan units defeated the Lithuanian formation in one of the biggest partisan battles on 13 May 1944 at Murowana Oszmianka. The rest of the Lithuanian troops were dissolved by the Germans and incorporated into the working battalions, and any insubordinate people were shot in Ponary⁷. Ponary became a symbol of tragic moments in the Polish-Lithuanian relations.

⁷ R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie [White Paper in Defence of the Home Army in the Vilnius Region]*, Lublin 1991; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, pp. 290–308, 434–444; E. Banasikowski, *Na zew Ziemi Wileńskiej [At the Call of the Vilnius Region]*, Paris 1998, p. 98; S. Jegelevičius, *kupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej [Occupation and Collaboration in Lithuania during World War II]* [in:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej [The Resistance against Totalitarian Regimes in the Vilnius Region during World War II]*, ed. P. Niwiński, Gdańsk 2003.

(litewska nazwa brzmiała Lietuvos Vietine Rinktinė – LVR). Formalnie jednostki te miały broń Litwy przed zbliżającą się Armią Czerwoną, ale ich rozmieszczenie na Wileńszczyźnie powodowało obawy kierownictwa polskiego podziemia, że zostaną wykorzystane do wyniszczenia ludności polskiej. W efekcie skoncentrowane polskie oddziały partyzanckie rozbiły litewską formację w jednej z największych bitew partyzanckich, 13 maja 1944 r. pod Murowaną Oszmianką. Reszta litewskich oddziałów została przez Niemców rozwiązana i wcielona do batalionów roboczych, a opornych rozstrzelano w Ponarach⁷. To właśnie Ponary stały się symbolem tragicznych chwil w stosunkach polsko-litewskich.

Ponary (po litewsku Paneriai) to obecnie dzielnica Wilna. W pierwszej połowie XX w. była to jednak podwileńska miejscowość, uznawana przez mieszkańców miasta za ustronne, ciche letnisko. Wzgórza Ponarskie pokryte były sosnowymi lasami, poprzecinanyimi torami kolejowymi i szosą prowadzącą z Wilna do Grodna. Właśnie to ukształtowanie, bliskość linii kolejowych (odległa o 300 metrów stacja kolejowa Wilno–Ponary) i szosy oraz nieliczna drewniana zabudowa, często wypoczynkowa, spowodowały, iż Sowietci

⁷ R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 290–308, 434–444; E. Banasikowski, *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Paryż 1998, s. 98; S. Jegelevičius, *Okupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk 2003.

mūšių ties Mūrine Ašmenėle 1944 metų gegužės 13 d. sutriuškino lietuvių rinktinę. Likusius Lietuvos vietinės rinktinės padalinius vokiečiai išformavo bei prijungė prie darbo batalionų, o nepaklususius sušaudė Paneriuose⁷. Tokiu būdu Paneriai tapo tragišką įvykių Lenkijos – Lietuvos santykiuose simboliu.

Dabar Paneriai yra Vilniaus miesto mikrorajonas. XX amžiaus pirmoje pusėje tai buvo Vilniaus priemiestis, o miestiečiams – atoki, rami vasaravimo vieta. Panerių kalvos buvo apaugusios pušų miškais, perkirstos geležinkelio linija ir plentu, vedančiu iš Vilniaus į Gardiną. Reljefas, geležinkelio artumas (apie 300 metrų nuo geležinkelio stoties Vilnius-Paneriai), plentai ir negausūs mediniai pastatai, dažniausiai poilsinės, paskatino sovietus, anuomet okupavusius Vilniaus kraštą, pasirinkti šią vietą skystojo kuro saugyklą, turėjusių aprūpinti kuru Raudonosios Armijos lėktuvus, ruošiamus Europos bombardavimui, dislokavimui.

Statybiniai darbai prasidėjo 1941 metų pradžioje. Buvo iškastos septynios didžiulės duobės, kurių plotis viršuje siekė nuo 27 iki 39 metrų, dugne – 8 metrai, gylis – virš 5 metrų. Tarp duobių buvo grioviai, skirti vamzdžiams, jungiantiems

⁷ R. Korab-Żebryk, *Baltoji knyga ginant Armiją Krajovą Vilnijoje*, Liublinas 1991; L. Tomaszewski, *Vilnija...*, 290–308, 434–444 psl.; E. Banasikowski, *Vilniaus žemei bešaukiant*, Paryžius 1998, 98 psl.; S. Jegelevičius, *Okupacija ir kolaboracija Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais* [leidinys:] *Pasipriešinimas totalitariniams režimams Vilnijoje Antrojo pasaulinio karo metais*, red. P. Niwiński, Gdanskas 2003.

Ponary (in Lithuanian Paneriai) is now a district of Vilnius. But in the first half of the 20th century it was a town near Vilnius considered by the locals a secluded, quiet summer resort. The Ponary Hills were covered with pine forests, and cut with railway tracks and the road from Vilnius to Grodno. Its landform features, proximity to rail lines (Vilnius-Paneriai railway station was located about 300 meters away) and the road as well as small wooden buildings, often holiday cottages, resulted in the Soviets occupying the Vilnius region choosing this place for a liquid fuel base for the Red Army, which was to provide supplies for Soviet aircrafts prepared to strike against Europe.

Construction work started at the beginning of 1941. Seven huge pits, with a surface diameter from 27 to 39 meters, about 8 meters at the bottom, and of a depth of over 5 meters, were dug. Between the pits, there were trenches for pipes connecting the tanks. The pits were to be cased with hewn stones and covered with metal sheeting forming the inner walls of the tanks. By June 1941, only two tanks were partially finished. The entire area of the base, covering more than 5 sq km, was surrounded by four-meter metal wire mesh topped with barbed wire⁸.

⁸ H. Pasierbska, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944* [Ponary and Other Places of Martyrdom of Poles from the Vilnius Region in 1941–1944], Łowicz 2005, p. 31–33; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944* [The Ponary Massacre 1941–1944], Warsaw 2008, pp. 174–179.

okupujący Wileńszczyznę wybrali to miejsce na bazę paliw płynnych dla Armii Czerwonej, która miała zapewnić zaopatrzenie dla sowieckich samolotów przygotowywanych do uderzenia na Europę.

Prace budowlane ruszyły od początku 1941 r. Wykopano siedem olbrzymich dołów o średnicy na powierzchni od 27 do 39 m, a na spodzie około 8 m, głębokości ponad 5 m. Pomiedzy dołami poprowadzono rowy przeznaczone na rury łączące budowane zbiorniki. Doły planowano ocembrować ciosanymi kamieniami i wyłożyć blachą, stanowiącą wewnętrzne ściany zbiornika. Do czerwca 1941 r. zdołano wykończyć częściowo tylko dwa zbiorniki. Cały obszar bazy, obejmujący ponad 5 km kw., został otoczony czterometrową metalową siatką zwieńczoną drutem kolczastym⁸.

Kiedy Wileńszczyzna znalazła się pod okupacją niemiecką, nowe władze uznały to miejsce za teren odpowiedni do przeprowadzania masowych egzekucji. Zwyciężyła pragmatyka. Wykopane doły nadawały się na groby masowe. Odpowiednia odległość od większych skupisk ludzkich i zalesienie terenu zapewniały częściową dyskrecję – huk strzałów był stłumiony. A jednocześnie bliskość linii kolejowej i szosy pozwalały na sprawny transport osób przeznaczonych do zagłady.

⁸ H. Pasierbska, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005, s. 31–33; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008, s. 174–179.

statomus rezervuarus, nutiesti. Duobes planuota išgrįsti skaldytais akmenimis ir iškloti skarda, kuri tarnautų kaip rezervuaro vidinės sienos. Iki 1941 metų birželio spėta užbaigti tik dvi saugyklos. Visa bazės teritorija, daugiau nei 5 kv. km, buvo apjuosta keturių metrų aukščio metaliniu tinklu su spygliuota viela⁹.

⁸ H. Pasierbska, *Paneriai ir kitos Vilnijos lenkų kankynių vietas 1941–1944 m.*, Lovič 2005, 31–33 psl.; M. Tomkiewicz, *Žudynės Paneriuose 1941–1944*, Varšuva 2008, 174–179 psl.

When the Vilnius region was under German occupation, the new authorities recognised this place as a site suitable for mass executions. Pragmatics prevailed. The pits were suitable for mass graves. A suitable distance from major population centres and the afforestation of the area ensured partial secrecy – the sound of shots was muffled. And the proximity to the rail-road and the highway allowed efficient transport of people intended to be killed.

Mine fields were probably set up along the existing fence, and in any case, such signs were placed on the fence surrounding the former base. The whole area was guarded by sentries ruthlessly using their weapons against anyone who even approached the fenced area.

The first execution in Ponary was carried out on 4 July 1941 by the German operation division – Einsatzkommando 3a – initially commanded by SS-Obersturmführer Erich Wolff. It was included in the operational groups (Einsatzgruppe), formations created before the fight aimed at “cleaning up the back of the front from any harmful element – the Communists and the Jews”. According to incomplete data, in the first two weeks of the occupation, Einsatzkommando murdered in Vilnius nearly five thousand Jews, as well as an unspecified number of Soviet prisoners of war. Soon, the unit moved on behind the front to continue its bestial activity⁹.

⁹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 112–113.

Wzdłuż istniejącego ogrodzenia utworzono najprawdopodobniej pola minowe, w każdym razie takie oznaczenia znalazły się na płocie okalającym dawną bazę. Całość była strzeżona przez wartowników, bezwzględnie używających broni w stosunku do wszystkich, którzy choćby zbliżali się do ogrodzonego obszaru.

Pierwszych egzekucji w Ponarach dokonał 4 lipca 1941 r. niemiecki oddział operacyjny – Einsatzkommando 3a – dowodzony początkowo przez SS-Obersturmführera Ericha Wolffa. Wchodził on w skład grup operacyjnych (Einsatzgruppe), formacji utworzonych jeszcze przed rozpoczęciem walk, mających „oczyścić zaplecze frontu z elementu szkodliwego – komunistów i Żydów”. Według niepełnych danych przez pierwsze dwa tygodnie okupacji w Wilnie Einsatzkommando zamordowało blisko 5 tys. Żydów, a także bliżej nieustaloną liczbę jeńców sowieckich. Wkrótce oddział ruszył dalej, za frontem, aby kontynuować swoją bestialską działalność⁹.

Niemal natychmiast utworzono na jego miejsce specjalny oddział mający zajmować się masowymi egzekucjami. W nomenklaturze niemieckiej nazwany on został Sonderkommando der Sipo und SD. Jego organizatorem i zwierzchnikiem ze strony niemieckiej był funkcjonariusz SD (Służby Bezpieczeństwa) Martin Weiss. Pierwszych członków oddziału zwerbował on wśród masowo zgłaszających się do służby policyjnej

⁹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 112–113.

Kai vokiečiai okupavo Vilniaus kraštą, nauja valdžia pasirinko šią vietą masinėms žudynėms. Nugalėjo pragmatiškus. Iškastos duobės tiko masinėms kapavietėms. Atokiau nuo žmonių pamėgtų susibūrimo vietų, miškų apsuptyje buvo užtikrinamas diskretiškumas – šūvių aidai buvo slopinami. O netoliese esančiu geležinkeliu ir keliais be problemų buvo galima vežti žmones.

Greičiausiai, palei tvorą buvo minų laukai, apie tai liudijo užrašai ant tvoros. Teritoriją saugojo sargybiniai, kurie panaudodavo ginklus prieš visus besiantinančius prie aptvertos zonos.

1941 m. liepos 4 d. SS-Obersturmführero Ericho Volfo vadovaujamas vokiečių operatyvinis būrys – Einsatzkommando 3A – įvykdė pirmas egzekucijas. Būrys priklausė operatyvinių grupių (Einsatzgruppe) formacijai, įkurtai dar prieš pradedant kovoms, „turėjusiai išvalyti fronto užnugarį nuo kenksmingų elementų – komunistų ir žydų“. Remiantis išlikusiais duomenimis, per pirmas dvi okupacijos savaites Einsatzkommando Vilniuje nužudė beveik 5 tūkstančius žydų ir tiksliai nenustatytą skaičių sovietų karo belaisvių. Netrukus būrys pajudėjo paskui frontą, kad galėtų tęsti savo žvėrišką veiklą⁹.

Bemaž iš karto buvo sukurtas naujas specialusis būrys masinių egzekucijų vykdymui, vokiečiai pavadino jį Sonderkommando der Sipo und SD. Jo organizatoriumi ir viršininku buvo paskirtas vokiečių Martin Weiss, SD (Saugumo Tarybos)

⁹ M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 112–113 psl.

It was almost immediately replaced with a special unit to deal with mass executions. In the German nomenclature, it was called Sonderkommando der Sipo und SD. Its founder and head was Martin Weiss – a German officer of the SD (Security Service). He recruited the first members of the unit among Lithuanians volunteering for the police service in large numbers, mostly originating from the Lietuvos Šaulių Sąjunga organisation, popularly known as Shaulists. The group was commanded by Juozas Šidlauskas, and then Balys Norvaiš – the former officers of the Lithuanian army. At the end of 1943, Jonas Tumas – the former sergeant of the Lithuanian Army, took command of the unit. They were constantly subject to German commanders.

In July 1941, the division had only 50 volunteers, but the number soon grew to several hundred soldiers and officers. It almost entirely consisted of Lithuanian activists, although it also included three Poles and a few Russians. Commands were issued in Lithuanian, and the division was called Ypatingasis Burys (full name Vokiečių Saugumo policijos ir SD ypatingasis burys – The Special Branch of the Security Police and SD). With time, the Polish population provided it with a contemptuous name of “Ponary riflemen”.

In the first year of operation, its uniforms consisted of kits of the Lithuanian army: grey breeches, boots, military green shirts, green field jackets and caps. Members of the unit also wore insignia

Wilno, tzw. białe słupy. Tędy wywożono z Wilna ofiary do miejsca straceń w Ponarach

Litwinów, głównie z organizacji Lietuvos Šaulių Sąjunga, zwanych potocznie szaulisami. Ich dowódcą został Juozas Šidlauskas, a po nim Balys Norvaiša – byli oficerowie armii litewskiej. Pod koniec 1943 r. dowództwo przejął były sierżant litewskiej armii Jonas Tumas. Przez cały czas podlegali oni niemieckiemu rozkazodawstwu.

W lipcu 1941 r. oddział ten liczył zaledwie 50 ochotników, lecz w niedługim czasie rozrósł się do kilkuset żołnierzy i oficerów. Składał się niemal wyłącznie z litewskich aktywistów, choć w jego skład weszło też czasowo trzech Polaków i kilku Rosjan. Komendy wydawano po litewsku, oddział nazwano Ypatingasis Būrys (pełna

pareigūnas. Pirmaisiais užverbuotais būrio nariais tapo organizacijos „Lietuvos šaulių sąjunga“ vyrai, dar vadinami šauliais, kurie tuo metu masiškai registravosi į Lietuvos policijos tarnybą. Jų vadu tapo Juozas Šidlauskas, vėliau – Balys Norvaiša – abu buvę Lietuvos kariuomenės karininkai. 1943 m. pabaigoje vadovavimą perėmė buvęs Lietuvos kariuomenės seržantas Jonas Tumas. Visą laiką jie buvo pavaldūs vokiečių įsakymams.

1941 m. liepos mėn. šį būrį sudarė vos penkiasdešimt savanorių, tačiau netrukus jo gretose buvo jau keli šimtai karių ir karininkų. Dauguma iš jų buvo lietuviai savanoriai, tačiau laikinai priklausė trys lenkai ir keli rusai. Komandos

of the pre-war Lithuanian army – Pogonia. In 1942, green uniforms, red shirts and round caps with a skull were introduced.

Soldiers and officers received differentiated pay for their service, which was usually quite low. This resulted in a mechanism of trading in things taken away from executed people, which was tolerated by the management. At the same time, functional benefits in the form of vodka and cigarettes were allotted. The unit's armament included Soviet weapons taken over by the Germans¹⁰.

Formally, the unit's task was to serve as guards in the ghetto in Vilnius, in some police buildings in Vilnius, and at the site of the massacre in Ponary. But its primary goal was to carry out executions. Due to lack of experience, the system of execution changed over time. Initially, people sentenced to death were brought in large groups

¹⁰ H. Pasierbska, *Ponary...*, p. 15; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 196–197 et seq.; J.E. Wilczur, *Wileński pierścień śmierci [The Vilnius Death Ring]*, Warsaw 2005, pp. 17–24; R. Korab-Żebryk, *Biała Księga...*, pp. 14–20.

nazwa Vokiečių Saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys – Specjalny Oddział SD i Policji Bezpieczeństwa). Z czasem otrzymał wśród polskiej ludności pogardliwą nazwę „strzelców ponarskich”.

Umundurowanie oddziału składało się w pierwszym roku jego istnienia z sortów mundurowych armii litewskiej: bryczesów koloru szarego, butów z cholewami, zielonej bluzy wojskowej, zielonego płaszcza i czapki polowej. Członkowie oddziału nosili też insygnia przedwojennej armii litewskiej – Pogoń. W 1942 r. wprowadzono zielone sorty mundurowe, rude koszule i okrągłe czapki z trupa główką.

Za pełnią służbę żołnierze i oficerowie otrzymywali zróżnicowane wynagrodzenie, z reguły dość niskie. Wytworzyło to tolerowany przez przełożonych mechanizm handlowania rzeczami zabranymi osobom rozstrzeliwanym. Jednocześnie przydzielano dodatki funkcyjne w postaci wódki i papierosów. Uzbrojenie oddziału składało się z przejętej przez Niemców broni sowieckiej¹⁰.

Formalnie zadaniem oddziału miała być służba wartownicza w getcie wileńskim, w niektórych budynkach policyjnych w Wilnie oraz w miejscu kaźni w Ponarach. Ale jego podstawowym celem istnienia było przeprowadzanie egzekucji. Ze względu na brak doświadczenia system wykonywania egzekucji z czasem się zmieniał. Początko-

¹⁰ H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 15; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 196–197 i n.; J.E. Wilczur, *Wileński pierścień śmierci*, Warszawa 2005, s. 17–24; R. Korab-Żebryk, *Biała księga...*, s. 14–20.

buvo duodamos lietuvių kalba, būrys buvo vadinamas Ypatinguoju būriu (pilnas pavadinimas – Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys). Laikui bėgant, lenkų visuomenėje būrio nariai paniekinamai buvo vadinami „Panerių šauliais”.

Pirmaisiais būrio gyvavimo metais jo nariai nešiojo Lietuvos kariuomenės uniformas: pilkas kelnes, aulinius batus, žalius karinius marškinius, žalius paltus ir kepures. Būrio nariai taip pat nešiojo prieškarinės Lietuvos kariuomenės insignijas – Vytį. 1942 m. įvestos naujos žalios spalvos uniformos su rudais marškiniais ir apvaliomis kepurėmis su pavaizduota kaukole.

Už atliekamą tarnybą kariai ir karininkai gaudavo skirtingą atlygį, dažniausiai nedidelį. Dėl šios priežasties atsirado vadovų toleruojama prekyba nužudytiems priklausiais daiktais. Tuo pat metu buvo dalijami priedai: degtinė ir cigaretės. Būrys buvo ginkluotas vokiečių iš sovietų perimtais ginklais¹⁰.

Oficialiai jie turėjo saugoti Vilniaus getą, kai kuriuos Vilniaus policijos pastatus bei skerdynių vietoje – Paneriuose. Tačiau pagrindiniu būrio egzistavimo tikslu buvo egzekucijų vykdymas. Laikui bėgant, dėl patirties stokos egzekucijų vykdymo sistema keitėsi. Iš pradžių nuteistuosius myriop didelėmis grupėmis atveždavo automo-

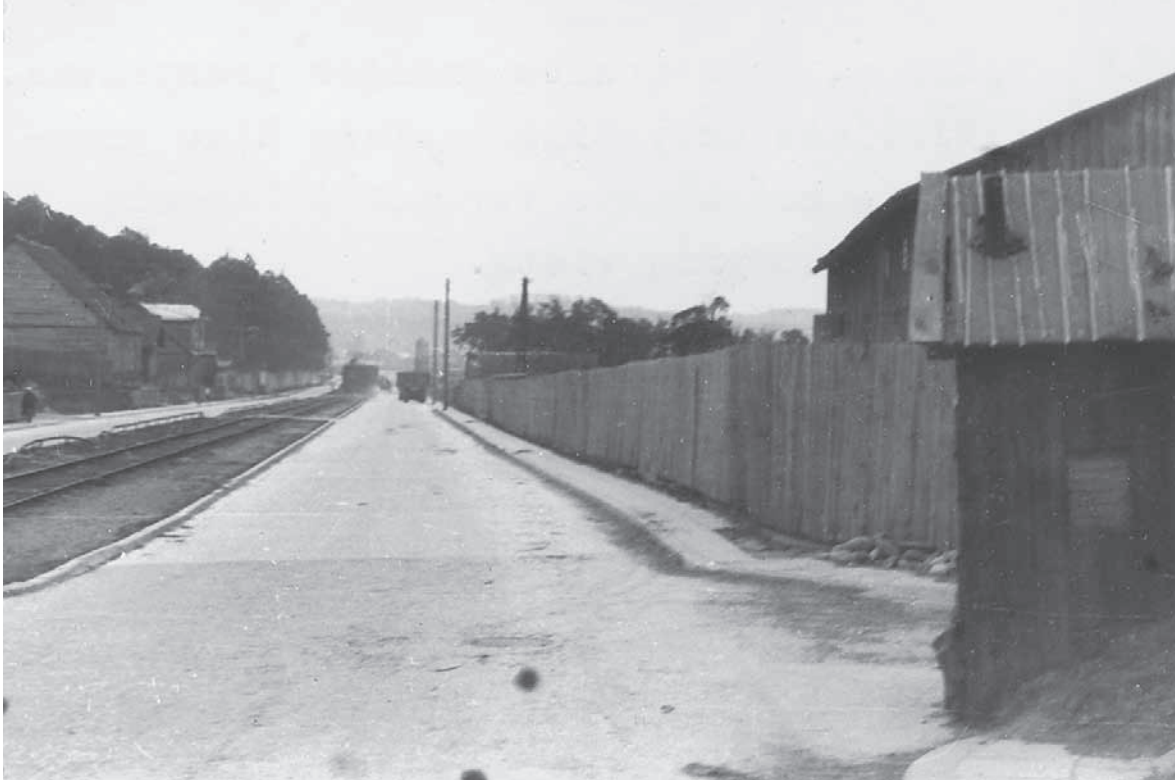
¹⁰ H. Pasierbska, *Paneriai...*, 15 psl.; M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 196–197 psl. ir kt.; J.E. Wilczur, *Vilniaus mirties žiedas*, Varšuva 2005, 17–24 psl.; R. Korab-Żebryk, *Baltoji knyga...*, 14–20 psl.

by cars or trains. They were forced to stand at the existing pits and were shot with fixed machine guns. However, this did not guarantee that all of them would be dead and consumed a large amount of ammunition. It happened, especially in the initial period, that after some time some injured people managed to get out of the pits of death.

After several weeks, the manner of killing was modified. Ten-person groups of convicts were brought to the place of execution. They had to take their outerwear off, and then stand facing the pit, with their backs to the firing squad consisting of ten riflemen. Older children lined up with adults, and smaller ones were held by their mothers. In the latter case, one rifleman pointed at the mother, and the other was to shoot the child. Sometimes, to save ammunition, small children were thrown into the pits alive.

Convicts were killed with single shots using machine guns or short rifles. Executioners were trained to ensure the effectiveness of shots. One of the witnesses of the crime, Stanisław Chomiczewski, stated that “before shooting, an officer presented charts showing human figure with the location of vital organs, which the soldiers taking part in the executions were to aim at. After a salvo of the firing squad, the officer would run up to the victims to check the accuracy of the shots according to previous instructions”¹¹. If anyone

¹¹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, p. 199.

Wilno, Prospekt Armii Czerwonej (przed wojną ul. Legionowa), tą drogą w okresie niemieckiej okupacji byli przewożeni skazańcy na miejsce masowych straceń do Ponar

wo skazanych na śmierć przywożono w dużych grupach samochodami lub transportem kolejowym. Ustawiano ich nad istniejącymi dołami i rozstrzeliwano z ustawionej broni maszynowej. Nie gwarantowało to jednak śmierci wszystkich, a jednocześnie pochłaniało dużą ilość amunicji. Zdarzało się bowiem, szczególnie w pierwszym okresie, że po jakimś czasie ranne osoby wydstawały się z dołów śmierci.

Po kilku tygodniach zmodyfikowano sposób mordowania. Na miejsce kaźni przyprowadzano dziesięcioosobowe grupy skazańców. Musieli się rozebrać z wierzchniego ubrania, a następnie stanąć twarzą do dołu, plecami do

biliais arba geležinkelio. Juos išrikiuodavo prie iškastų duobių ir sušaudavo iš kulkosvaidžių. Tačiau tokiu būdu ne visi asmenys buvo nužudomi iš karto, be to, buvo sunaudojama per daug šaudmenų. Šiame egzekucijų etape pasitaikydavo, kad sužeisti žmonės išlipdavo iš mirties duobių.

Po kelių savaičių žudynių metodas buvo modifikuotas. Į skerdynių vietą buvo atvedamos dešimties asmenų grupės. Nusiėmę viršutinius drabužius jie privalėjo atsistoti veidu į duobę, nugara į egzekucijos vykdytojus, kurių irgi buvo dešimt. Didesni vaikai atsistodavo šalia suaugusiųjų, o mažieji buvo laikomi motinų. Antru atveju vienas šaulys tekdavo motinai, antras vaikui.

would give signs of life, they were finished off by the rifleman previously assigned to them.

The different layers of corpses were sprinkled with a layer of calcium, phosphorus and soil. Due to the depth of the pits, they were filled up only after a larger number of executions. The German authorities feared the outbreak of an epidemic, so filled pits were periodically sprinkled with lime and a new layer of soil.

At the same time – for pragmatic reasons, after some time, some kind of bridges leading several meters down the pits were built over the pits in order to make maximum use of the space. Convicts were pushed to the bridge and killed when they reached to the right point. In this way, bodies evenly filled the centre of the pit of torture, not just the edges.

The rest of people waited for death in a long column. To maintain order, the officers used batons to beat the convicts waiting for execution.

plutonu egzekucyjnego złożonego z dziesięciu strzelców. Większe dzieci stały w szeregu z dorosłymi, a małe były trzymane przez matki na rękach. W tym drugim wypadku jeden strzelec przypadał na matkę, a drugi na dziecko. Czasami dla zaoszczędzenia amunicji małe dzieci wrzucano żywcem do dołów.

Skazańców mordowano pojedynczymi strzałami z broni długiej bądź krótkiej. Aby mieć pewność co do skuteczności strzałów, szkolono wcześniej egzekutorów. Jeden ze świadków zbrodni, Stanisław Chomiczewski, opisywał: „przed rozstrzelaniem oficer pokazywał plansze z sylwetką człowieka, na której zaznaczone były miejsca, gdzie są umiejscowione ważne dla życia organy, w które mieli celować żołnierze biorący udział w egzekucji. Po oddaniu salwy przez pluton egzekucyjny oficer podbiegał do ofiary i sprawdzał celność strzałów, zgodnie z wcześniejszymi instrukcjami”¹¹. Jeśli ktoś z mordowanych dawał oznaki życia, dobijał go ten strzelec, który wcześniej do niego celował.

Poszczególne warstwy trupów posypywano warstwą wapna, fosforu i ziemi. Ze względu na swą głębokość doły zapełniały się dopiero po większej liczbie egzekucji. Władze niemieckie obawiały się wybuchu epidemii, dlatego co pewien czas posypywano zapełnione doły dodatkowo wapnem i narzucano nową warstwę ziemi.

Jednocześnie – z pragmatycznych powodów, chęci wykorzystania miejsca do maksimum – po

¹¹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 199.

Kartais, šaudmenų taupymo sumetimais, maži vaikai į duobę buvo metami gyvi.

Nuteistieji myriop buvo žudomi vienu šūviu iš trumpųjų arba ilgųjų šaunamųjų ginklų. Tam, kad šūviai būtų tikslūs, egzekucijos vykdytojai buvo apmokomi. Vienas nusikaltimų liudininkų, Stanisław Chomiczewski rašė: „Prieš šaudymą karininkas rodė schemą, kurioje pavaizduotas žmogaus kūnas bei pažymėti svarbiausi žmogaus gyvybės organai, t.y. vietos, į kurias kariai turėjo taikytis kariai, vykstantys egzekuciją. Sutinkamai su anksčiau išduotomis instrukcijomis, po šūvių salvės karininkas pribėgdavo prie aukos ir patikrindavo šūvių taiklumą”¹¹. Jeigu kažkas rodė gyvybės ženklus, jį pribaidavo šaulys, kuris anksčiau į jį taikėsi.

Lavonų sluoksniai buvo barstomi kalciumu, fosforu ir padengiami žemės sluoksniu. Gilios duobės užsipildydavo tik po keleto egzekucijų. Bijodama epidemijos protrūkio Vokietijos valdžia kartais karto liepdavo duobes papildomai barstyti kalciumu ir padenginėti nauju žemės sluoksniu.

Siekiant maksimaliai išnaudoti duobės gylį pradėta statyti trapus, vedančius į duobės vidurį. Pamerktieji privalėjo eiti į nustatytą trapo vietą ir ten buvo žudomi. Tokiu būdu kūnai tolygiai užpildydavo ne tik duobės kraštus, bet ir jos vidurį.

Likusieji laukė mirties ilgoje eilėje. Tvarkai užtikrinti buvo naudojami guminių lazdos, kurio mis apkuldavo pasmerktuosius, belaukiančius

¹¹ M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 199 psl.

Protecting from blows was to focus their attention on the present moment, distract them from any thoughts of escape. A similar role was played by dogs.

An anonymous witness provided the Polish underground with the following account: “Germans and Shaulists set dogs loose on them, tormented people, who were unable to defend themselves as their hands were tied behind. The dogs were tearing their flesh apart. They [the perpetrators] were laughing like machine guns”¹².

At the same time, the principle of robbing prisoners of their clothes and valuables, which were then sold by the riflemen, was introduced. Each group of people brought from the waiting column down the death pit had to take their clothes off. Gold teeth were pulled out, gold tooth crowns were removed then. The executioners were formally obliged to provide the Germans with the victims’ money, gold and other precious objects, which were to be exported to Germany. However, they fulfilled the obligation reluctantly and incompletely. They said that they deserved a reward in the form of valuables robbed from the victims for their ardent service. They even wrote petitions on this issue to the German authorities, asking for understanding of their position. Some of the perpetrators used the

¹² M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 196–203; H. Pasierbska, *Ponary...*

jakimś czasie zbudowano nad dołami rodzaj pomostów, które prowadziły kilkanaście metrów w głąb dołów. Skazanych wpychano na pomost, a gdy przeszli w odpowiednie miejsce, zabijano. W ten sposób ciała wypełniały równo środek dołu kaźni, a nie tylko obrzeża.

Reszta oczekujących na śmierć stała w długiej kolumnie. Do utrzymania porządku wśród nich służyły gumowe pałki, którymi przez okres oczekiwania na egzekucję bito skazańców. Oślanianie się przed razami powodowało skupianie się na danej chwili, odciągało od myśli o ucieczce. Podobną rolę pełniły psy.

Jeden z anonimowych świadków złożył polskiemu podziemi relację: „Niemcy i szaulisi puścili psy na nich, ludzi męczyli, bo nie mieli czym obronić się, ręce mieli związane z tyłu. Psy rwały ich ciało. A oni [oprawcy] tak się śmiali jak masynowe karabiny”¹².

Jednocześnie wprowadzono zasadę okradania skazanych z ubrań i kosztowności, którymi strzelcy ponarscy następnie handlowali. Każda grupa osób przyprowadzona z oczekującej kolumny nad dół śmierci musiała się rozebrać. Wyrywano wtedy też złote zęby, zdejmowano złote koronki nazębne. Oprawcy formalnie byli zobowiązani przekazywać Niemcom znalezione przy ofiarach pieniądze, złoto i inne drogocenne przedmioty, które miały być wywożone do Rzeszy. Jednak z obowiązku tego

¹² M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 196–203; H. Pasierbska, *Ponary...*

egzekucijos. Stengdamiesi išvengti smūgių ir apsiginti tą akimirką, jie net nespėdavo pagalvoti apie pabėgimą. Aukos taip pat buvo pjudomos šunimis.

Vienas iš anoniminių liudininkų liudijo Lenkijos pogrindžiui: „Kankindami žmones vokiečiai ir šauliai paleido ant jų šunis, kankino žmones, nes negalėjo apsiginti – jų rankos buvo surištos už nugaros. Šunys draskė jų kūnus. O jų (budelių) juokas skambėjo tartum kulkosvaidžių aidas”¹².

Tuo metu įsišaknijo plėšikavimas: iš pasmerktųjų buvo atimami drabužiai, vertingi daiktai, kurias vėliau Panerių šauliai pardavinėjo. Atvesta prie mirties duobės grupė žmonių turėjo nusirengti. Jiems išraudavo auksinius dantis, nuimdavo dantų vainikus. Rastus pinigų, auksą bei kitus vertingus daiktus budeliai formaliai privalėjo perduoti vokiečiams, vėliau šie daiktai turėjo nukeliauti į Vokietijos Reichą. Tačiau šią prievolę jie vykdė nenorom ir atsainiai. Jie buvo įsitikinę, jog už uoliai atliekamą tarnybą atimtos iš aukų brangenybės priklausio jiems. Savo poziciją jie išdėstydavo net peticijose Vokietijos valdžiai. Kai kuriems budeliams šie žvėrišku būdu išgauti turtai karo pabaigoje padėjo pabėgti į Vokietiją arba pasislėpti etninėje Lietuvoje.

Panerių šauliai dažnai skundėsi „sunkiomis darbo sąlygomis“. Dažnos egzekucijos, vykdomos blogomis oro sąlygomis, sulyginamos su sunkiu

¹² M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 196–203 psl.; H. Pasierbska, *Paneriai...*

assets gained in this brutal manner to escape to Germany or to hide in the indigenous territory of Lithuania at the end of the war.

The Ponary riflemen often complained about “difficult working conditions”. Numerous executions carried out regardless of the weather conditions were regarded as heavy physical work, and “mental strain” sometimes resulted in the desire to resign from the service. As it was not easy, the riflemen even resorted to various forms of self-mutilation, just to get out of the nightmarish troop. But these were rather isolated cases.

To counteract the psychological changes among the Ponary riflemen, at least partially, they were provided with alcohol during the executions. Vodka was poured from bottles into a large pot and every soldier was allowed to draw any quantity of alcohol from it. This reduced sensitivity and increased brutality as well as determination in action¹³.

All Ypatingasis Burys soldiers served in turns in the execution troops and in the guard service, according to schedules prepared by the officers. Only a small portion of these documents has been preserved to this day. Most of them have been destroyed. The most extensive information has been provided by eyewitnesses, however, only few of them survived. Captured torturers generally downplayed the tragedy of those events in their testimony, and the surviving

¹³ H. Pasierbska, *Wileńskie Ponary [Ponary in Vilnius]*, Gdańsk 1996, pp. 24–28.

wywiązywali się niechętnie i niedokładnie. Twierdzili, że za gorliwą służbę należy im się nagroda w postaci kosztowności znalezionych przy ofiarach. W tej sprawie pisali nawet petycje do władz niemieckich, w których prosili o zrozumienie ich stanowiska. Niektórym z oprawców w ten bestialski sposób zdobyte bogactwo posłużyło pod koniec wojny do ucieczki do Niemiec lub do ukrycia się na terytorium rdzennej Litwy.

Strzelcy ponarscy często skarżyli się na „trudne warunki pracy”. Liczne egzekucje, przeprowadzane bez względu na pogodę, traktowane jako ciężka praca fizyczna oraz „obciążenie psychiczne”, powodowały czasami chęć rezygnacji ze służby. Ponieważ nie było to proste, uciekano się nawet do różnych form samoookaleczenia, byle tylko wyrwać się z upiornego oddziału. Były to raczej pojedyncze przypadki.

Aby choć częściowo przeciwdziałać psychicznym zmianom wśród strzelców ponarskich, wydawano im podczas prowadzonych egzekucji alkohol. Wlewano wódkę z butelek do dużego kotła, z którego każdy żołnierz mógł czerpać w dowolnej ilości. Powodowało to otępienie wrażliwości i większą brutalność, a także zdecydowanie w działaniu¹³.

Służbę w oddziałach egzekucyjnych pełnili rotacyjnie wszyscy żołnierze Ypatingasis Būrys, na zmianę ze służbą wartowniczą, według grafików przygotowanych przez oficerów. Tylko niewielka

fiziniu darbu, ir „psichinė apkrova“ kartais sukeldavo norą pasitraukti iš tamybės. Tačiau tai nebuvo lengva, norėdami ištrūkti iš kraupaus būrio, kariai kartais grėbėsi visokių savęs žalojimo būdų. Tačiau tai buvo tik pavieniai atvejai.

Siekiant bent jau iš dalies užkirsti kelią tolesnei šaulių psichinei degradacijai, per egzekucijas jiems buvo dalijamas alkoholis. Degtinė buvo perpilama iš butelių į didžiulį katilą, iš kurio kiekvienas karys galėjo semtis iki valios. Šitaip buvo užgožiamas jautrumas, sukeliamas brutalumas bei pasiryžimas veiksams¹³.

Egzekucijas vykdė visi Ypatingojo būrio nariai, besikeisdami pagal karininkų sudarytus grafikus su sargyba atliekančiais kariais. Iki šių dienų išliko tik dalis šių dokumentų. Dauguma jų buvo sunaikinta. Daugiau informacijos semiamės iš liudininkų, mačiusių įvykius, parodymų, tačiau jų irgi nėra daug. Suimti budeliai savo parodymuose, kaip taisyklė, menkino tų įvykių tragediją, o tų, kurie išsigelbėjo liko nedaug. Todėl ypatingą dėmesį reikėtų skirti jų pasakojimams ir parodymams.

Apie tai, kas vyko Panerių skerdynėse, daugiausia sužinome iš netoliese tuo metu gyvenusio Kazimierz Sakowicz užrašų, rastų po karo buteliuose, kuriuos jis užkasė sode, netoli savo namo verandos. Jis aprašo įvykius nuo 1941 m. liepos 11 d. iki 1943 m. lapkričio 4 d., kuriuos stebėdavo

¹³ H. Pasierbska, *Vilniaus Paneriai*, Gdanskas 1996, 24–28 psl.

witnesses were very few. Therefore, more attention should be paid to the existing accounts.

The records of Kazimierz Sakowicz living in the nearby housing estate, found after the war in bottles buried in the garden near the porch of his house, provide us with the most extensive account of the executions in Ponary. The records cover the period from 11 July 1941 to 4 November 1943, and are the fruit of his observations from a window in the attic of his house. Sakowicz described the method of killing the Polish intelligentsia, “well, it turns out that they were shooting to Polish lawyers and doctors! They shot two people at a time, undressed. They were strong, did not cry, did not beg, they just said goodbye to one another and having made the sign of the holy cross – they walked...”¹⁴ – wrote Sakowicz, who also did not survive the war. He was killed by an officer of the Lithuanian police formation a few days before the liberation of Vilnius.

Another accidental witness of the murder was a writer and journalist Józef Mackiewicz, who in October 1943 went to a friend living in Ponary. He witnessed a massacre of Jews, which began already on the railway tracks. His shocking account was published in a Polish journal, appearing in London (“The White Eagle” no. 35 (170), 1945): “The Jew wanted to jump over the ramp,

¹⁴ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944 [The Situation of the Polish Population in the General Commissariat of Lithuania. June 1941 to July 1944]*, Warsaw 1993, p. 143.

¹³ H. Pasierbska, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 1996, s. 24–28.

część z tych dokumentów zachowała się do dziś. Znacząca liczba została zniszczona. Największą wiedzę czerpiemy z relacji naocznych świadków, których jednak również niewiele się zachowało. Schwytni oprawcy w zeznaniach z reguły pomniejszali tragedię tych wydarzeń, a ocalałych świadków było bardzo niewielu. Dlatego z tym większą uwagą należy pochylić się nad tymi relacjami, które powstały.

O tym, co działo się w ponarskiej kaźni, najwięcej przekazują zapiski mieszkańca pobliskiego osiedla Kazimierza Sakowicza, odnalezione po wojnie w butelkach zakopanych w ogrodzie koło werandy jego domu. Notatki obejmują okres od 11 lipca 1941 r. do 4 listopada 1943 r., stanowią rezultat jego obserwacji z okna na poddaszu domu. Możemy tam m.in. przeczytać, jak mordowano przedstawicieli polskiej inteligencji: „cóż okazuje się, że strzelali [do] polskich adwokatów i doktorów! Strzelano po dwóch naraz, rozebranych. Trzymali się fajnie, nie płakali, nie prosili, tylko żegnali się ze sobą i przeżegnawszy się – szli...”¹⁴ – zanotował Sakowicz, który sam wojny także nie przeżył. Zginął z rąk funkcjonariusza litewskiej formacji policyjnej na kilka dni przed wyzwoleniem Wilna.

Przypadkowym świadkiem mordu był również pisarz i publicysta Józef Mackiewicz, który

¹⁴ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 143.

iš savo namo palėpės lango. Tarp daugelio kitų faktų jis aprašo, kaip buvo žudomi Lenkijos inteligentijos atstovai: „Ką gi, pasiropo, jie šaudė Lenkijos advokatus bei daktarus! Vienu metu šaudė po du, jiems buvo liepta nusirengti. Jie laikėsi tvirtai, neverkė, nieko neprašė, tik atsisveikindavo vienas su kitu ir persižegnoję – išeidavo”¹⁴ – rašė Sakowicz, kuris irgi nesulaukė karo pabaišos. Likus keletui dienų iki Vilniaus išvadavimo, jį nužudė Lietuvos policijos pareigūnas.

Atsitiktiniu žudynių liudininku tapo Józef Mackiewicz, rašytojas ir publicistas, kuris 1943 m. spalį atvyko į Panerius pas pažįstamą. Jis tapo žydų žudynių, kurios prasidėjo dar prie geležinkelio bėgių, liudininku. Savo sukrečiantį pasakojimą jis atspausdino Londone leidžiamame lenkų publicistiniame žurnale („Baltasis erelis” 1945 m. nr. 35 (170): „Žydas norėjo peršokti bėgius, sužeistas į koją krito ant kelių ir dabar girdžiu aiškiai ir paeiliui: verksmą, šūvjį, švokštimą... Ak, o šitas ką daro?! Šis ten, šalia, nutolęs per 40 žingsnių, ne toliau, juoda uniforma! Ką jis nori pa.. Jis stovi išskiestomis kojomis prie stulpo, atsisoję įstrižai, užsimoję abiem rankom.. Sekundėlė.. Ką ten laiko rankoj?! Ką jis turi tose rankose?! Jėzau Kristau! O Dieve Švenčiausias! Kažką didelio, kažką baisiai siaubingo!!! Užsimoję ir – bumt vaiko galvą į telegrafo stulpą!... O danguje... ne

¹⁴ M. Wardzyńska, *Lenkų tautybės gyventojų padėtis Lietuvos Generaliniame komisarjate 1941 birželis –1944 liepa*, Varšuva 1993, 143 psl.

wounded in the leg, he fell to his knees and I can hear clearly in turn: crying, a shot, wheezing... Oh, and what is he doing?! The one there, nearby, about forty steps away, in a black uniform! What does he want to... He straddled near a pole, turned sideways, took a swing with both hands... Just a second... What is it in his hand? What is it?! Jesus Christ! Dear God! Something big, something very horrible! He took a swing and – thump he crashed a baby’s head against the telegraph pole!... And in the sky... not in the sky but against the background of the sky, the telegraph wires quivered from the impact.”

The entire account covers 10 pages and is shocking. It concerns the history of one of the railway transports with Jewish residents of Vilnius taken from the liquidated ghetto. There was an attempted escape, culminating in a massacre taking place already at the train station in Ponary. After the incident, Mackiewicz described Ponary as a “human slaughterhouse”.

The account of Ita Straž, a 19-year-old Jewish woman, who was among the executed people in Ponary in 1942, is shocking: “cars stopped at Lukiškės Prison. They were covered with tarpaulin. We were crammed into these vehicles [...] everybody was very quiet. After some time, one of the passengers drew a bit of the tarpaulin slightly aside and whispered to us: »We’re going to Ponary«. We knew then where we were going then. The word Ponary explained everything. [...] There was a huge pit a few steps from place

w październiku 1943 r. wybrał się do znajomego mieszkającego w Ponarach. Został świadkiem masakry Żydów, która zaczęła się już na torach kolejowych. Swoją wstrząsającą relację opublikował w polskim periodyku ukazującym się w Londynie („Orzeł Biały” nr 35 (170) z 1945 r.): „Żyd chciał przeskoczyć rampę, ranny w nogę padł na kolana i teraz słyszę wyraźnie i kolejno: płacz, strzał, rzężenie... Ach, a ten co robi?!!! Ten tam, obok, o czterdzieści kroków, nie dalej, w czarnym mundurze! Co on chce zro... Rozkraczył nogi koło słupa, stanął ukosem, zamachnął się dwiema rękami... Sekunda jeszcze... Co on ma w rękę?! Co on ma w tych rękach?!!! Na rany Jezusa Chrystusa! Na rany Boga! Coś wielkiego, coś strasznie straszego!!! Zamachnął się i – bęc głową dziecka o słup telegraficzny!... A w niebie... nie w niebie, a na tle tylko nieba, zadrgały od uderzenia przewody drutów telegraficznych”.

Cała relacja liczy 10 stron i jest wstrząsająca. Dotyczy dziejów jednego z transportów kolejowych, którymi przywożono wilnian narodowości żydowskiej z likwidowanego getta. Doszło wtedy do próby ucieczki, zakończonej rzezią części osób już na dworcu kolejowym w Ponarach. Po tym zdarzeniu Mackiewicz określił Ponary jako „rzeźnię ludzką”.

Wstrząsająca jest relacja lty Straż, 19-letniej Żydówki, która znalazła się w grupie rozstrzelanych w Ponarach w 1942 r.: „przed Łukiszki zajęły samochody. Zakryte były brezentem. Wepchnięto nas na te maszyny [...] wszyscy zachowywali się bardzo cicho. Po pewnym czasie

danguje, o dangaus fone, nuo smūgio virpėjo stulpo laidai“.

Pasakojimas telpa 10 puslapių, bet yra sukrečiantis. Čia pasakojama apie vieną geležinkelio reisų, kuriuo buvo vežami žydų tautybės vilniečiai iš likviduojamojo geto. Šįkart bandyta pabėgti, todėl kelionė daliai žmonių baigėsi skerdynėmis dar Panerių geležinkelio stotyje. Po šio įvykio Mackevičius Panerius įvardijo kaip „žmonių skerdyklą“.

Ne ką mažiau sukrečiantis 19-metės žydės lty Straž istorija, ji 1942 m. pateko į grupę asmenų, vežamų į Panerius sušaudyti: „Į Lukiškes įvažiavo automobiliai. Jie buvo uždengti brezentu. Mes buvome įstumti vidun [...] visi elgėsi labai ramiai ir tylėjo. Po kurio laiko, vienas iš važiuosiujų atidengė brezentą ir sušnabždėjo: »Važiuojame į Panerius«. Dabar jau supratome, kur vykstame. Žodis Paneriai viską atskleidė. [...] Keletas žingsnių nuo vietos, kur sustojo mašinos buvo didelė duobė. Ji jau buvo pripildyta lavonų. Mane pastatė prie jos. [...] Tikriausiai šovė. Turbūt iš baimės iškart nukritau į duobę. [...] kažkas nukrito ant manęs ir pajutau, kad mano kūnu teka kažkas šilto. Kraujo kvapas. Niekada nepamiršiu tų kūnų ir kraujo kvapo. Policininkai vis šaudė. Vėliau išgirdau, kad ragina šiandieną baigti, nes ima temti. [...] Nespėjo užkąsti duobės žemėmis, nes greit sutemo. Šiek tiek luktelėjau [...] pakilau ir nuėjau palei duobę. Visėjau irėjau lavonais, atrodė nei galo nei krašto. [...] Kūnai gulėjo be judesio, retsykais girdėdavau aimanas.

where the vehicles stopped. It was already filled with corpses. I was to stand at the ditch. [...] They must have shot at me. I was so scared that I probably fell immediately into the ditch. [...] someone fell on me and I felt something warm running down me. It smelled like blood. I will never forget that smell and the smell of those bodies. The policemen kept shooting. Then I heard that they were ordered to finish because it was getting dark. [...] They did not manage to fill the ditch with sand because it was getting darker and darker. I waited a little [...] I got up and walked along the ditch. I walked and walked over the corpses, and there seemed to be no end to it. [...] the killed were lying motionless, but I could hear a moan from time to time. Those were the injured, who had not been shot to death.”

lty Straž met another survivor: “I saw a figure approach me cautiously [...] it was a girl, about my age. »I need to look for my brothers and sisters among the corpses« – she said and walked away, going back into the ditch. And we parted. I have never seen her again”¹⁵.

The people murdered in Ponary can be divided into two groups. The first one consists of prisoners of the occupation authorities sentenced to death either under a court order or a simple administrative decision. The other one included people who, in accordance with the German racist plans, were to be killed because

¹⁵ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 203–204.

jeden z jadących uchylił trochę brezentu i szepnął nam: »Jedziemy do Ponar«. Teraz już wiedzieliśmy, dokąd jedziemy. Słowo Ponary wszystko wyjaśniało. [...] O kilka kroków od miejsca zatrzymania się maszyny był duży rów. Zapełniony już był trupami. Postawili mnie nad tym rowem. [...] Musieli chyba strzelić. Pewnie ze strachu upadłam natychmiast w rów. [...] ktoś na mnie upadł i uczułam, że cieknie po mnie coś ciepłego. Co miało zapach krwi. Tego zapachu nigdy nie zapomnę i zapachu tych ciał. Policjanci wciąż strzelali. Potem usłyszałam, że nawołują, aby już na dziś skończyć, bo się ściemnia. [...] Nie zdążyli zasypać rowu piaskiem, bo było coraz ciemniej. Zaczekałam jeszcze trochę [...] podniosłam się i poszłam wzdłuż rowu. Szłam i szłam po trupach, a końca tego zdawało się nie być. [...] zabici leżeli nieruchomo, tylko od czasu do czasu słyszałam jakiś jęk. To jęczeli ranni, których strzał nie trafił śmiertelnie”.

Ita Straż spotkała drugą ocaloną osobę: „zobaczyłam jakąś postać, która ostrożnie się do mnie zbliżała [...] to była dziewczynka, jakby w moim wieku. »Muszę pójść poszukać wśród trupów moich braci i siostry« – powiedziała mi i odeszła, schodząc znowu do rowu. I tak rozstałyśmy się. Więcej już jej nie widziałam”¹⁵.

Zamordowanych w Ponarach podzielić można na dwie grupy. Do pierwszej należeli więźniowie władz okupacyjnych skazani na śmierć czy to

Tai aimanavo sužeistieji, kurių kulkos nenužudė iškart“.

Ita Straž sutiko antrą asmenį, kuriam pavyko išsigelbėti: „pastebėjau žmogaus siluetą, atsargiai besiantinantį mano pusėn [...] tai buvo mergaitė, lyg ir mano amžiaus. »Tarp lavonų privalau rasti savo brolius bei seseris« – tai tariusi mergina vėl nusileido į duobę. Taip išsiskyrėme. Nebemačiau jos daugiau”¹⁵“.

Nužudytuosius Paneriuose galima padalinti į dvi grupes. Pirmai grupei priklausė okupacinės valdžios kaliniai, kurie teismo nuosprendžiu arba eiliniu administraciniu nutarimu buvo nuteisti myriop. Antrai – asmenys, kurie atsizvelgus į rasistinius vokiečių planus privalėjo mirti dėl savo tautybės. Daugiausia žydai.

Dažnai žydai laikomi vienintelėmis šių vietų aukomis. Iš tiesų Paneriai tai daugelio tautybių skerdynių vieta. Iš tiesų, tarp aukų daugiausia buvo žydų, Lenkijos piliečių. Tikslus nužudytųjų skaičius nėra žinomas. Užrašas ant Panerių memorialo skelbia, kad 1941–1944 m. čia buvo nužudyta apie 70 tūkstančių žydų. Pagal kitus šaltinius – apie 59 tūkstančius. Tikslūs duomenys niekada nebuvo ir ko gero nebus žinomi.

Čia buvo žudomi ir kitų tautybių žmonės: čigonai, totoriai, baltarusiai. Visi iki vieno buvo Lenkijos Respublikos piliečiai. Paneriuose buvo naikinami sovietų karo belaisviai, lietuvių tautybės komunistai, sovietų okupacijos metu

of their nationality. This was mainly the Jewish population.

The Jews are often regarded as the only victims of this place. In fact, Ponary was a place of torment for many nationalities. Certainly, most victims were Jews, as a matter of fact Polish citizens. The number of victims has not been finally established. According to the inscription placed on the existing monument in Ponary, about 70 thousand Jews were killed in 1941–1944. According to other data, this figure is 59 thousand. The exact number of victims was not and will probably never be known.

But representatives of other nationalities also died in Ponary. They include Gypsies, Tatars, and Belarusians. They were all citizens of the Republic of Poland. Soviet prisoners of war also died in Ponary, as well as Lithuanian Communist activists cooperating with the Russians during the Soviet occupation. On 20 May 1944, German soldiers also shot several dozens of Lithuanian officers and soldiers of the aforementioned Lietuvos Vietinė Rinktinė.

Poles, representing the second most numerous national group after the Jews, were also exterminated in Vilnius. Their number is also unknown; at least 2 thousand people were shot in Ponary, and according to some data, there were as many as 20 thousand of them. However, numbers are not the most tragic determinant, but the selection of the murdered. While we cannot speak of any selection among the Jews, all

¹⁵ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 203–204.

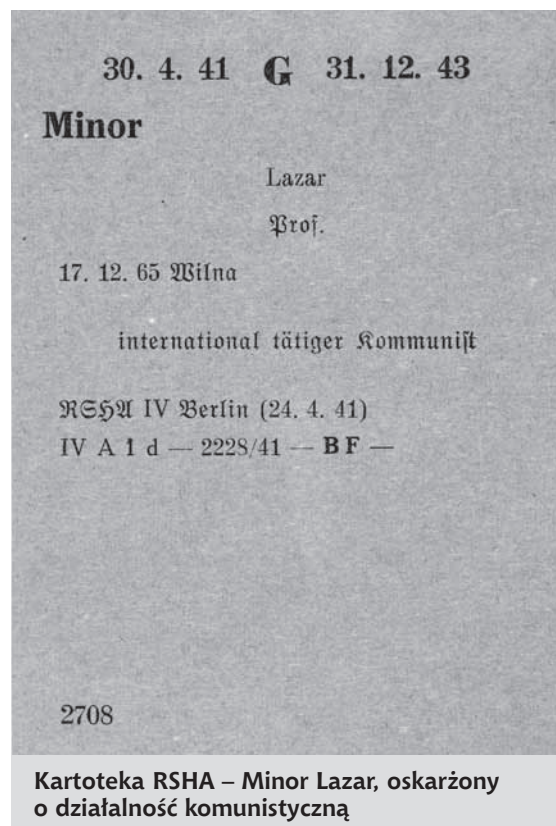
¹⁵ M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 203–204 psl.

na mocy decyzji sądu, czy zwykłej decyzji administracyjnej. Do drugiej – osoby, które zgodnie z niemieckimi rasistowskimi planami miały zostać zabite ze względu na narodowość. Dotyczyło to głównie ludności żydowskiej.

Żydzi są często uznawani za jedyne ofiary tego miejsca. W rzeczywistości Ponary to miejsce kaźni wielu narodowości. Na pewno wśród ofiar najwięcej było Żydów, zresztą obywateli polskich. Liczba zamordowanych nie jest jednak do końca ustalona. Jak głosi napis umieszczony dziś przy pomniku ponarskim, w latach 1941–1944 zginęło około 70 tys. Żydów. Według innych danych liczba ta wynosi 59 tys. Dokładna liczba zamordowanych nie była znana i zapewne nigdy nie będzie.

Ale ginęli też ludzie innych narodowości. Zabijano Romów, Tatarów, Białorusinów. Wszyscy oni byli obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej. W Ponarach ginęli też jeńcy sowieccy, a także działacze komunistyczni narodowości litewskiej współpracujący podczas okupacji sowieckiej z Rosjanami. 20 maja 1944 r. Niemcy rozstrzelali tu także kilkudziesięciu oficerów i żołnierzy litewskich ze wspomnianych wyżej Lietuvos Vietine Rinktine.

Ginęli też Polacy, stanowiący po Żydach najliczniej eksterminowaną grupę narodowościową w Wilnie. Ich liczba także jest nieznana; zastrzelono w Ponarach nie mniej niż 2 tys. osób, a niektóre dane mówią nawet o 20 tys. Nie liczyby jednak stanowią najtragiczniejszy wyznacznik,

bendradarbiavę su rusais. 1944 m. gegužės 20 d. vokiečiai iššaudė čia keliasdešimt Lietuvos karių bei karininkų, priklausiusių anksčiau jau minėtai Lietuvos vietinei rinktinei.

Buvo žudomi ir lenkai, kurie po žydų sudarė skaitlingiausią žmonių grupę. Tikslus mirusiųjų skaičius taip pat nėra žinomas; Paneriuose buvo sušaudyta nuo 2 tūkst. iki 20 tūkst. lenkų. Tačiau ne skaičiai yra tragiškiausias rodiklis, o nužudytųjų atranka. Jeigu žudant žydus stengtasi išnaikinti

of whom were to be killed, Poles were killed according to certain predetermined rules¹⁶.

Quite often they were hostages detained by the occupation administration, whose aim was to ensure unconditional implementation of various decisions of the German authorities. As a rule, they were victims of street round-ups, but in many cases, the hostages were selected from among the Polish elites on the basis of proscribed lists prepared by Sauguma. So, many students of Vilnius secondary schools, scouts, representatives of the intelligentsia, including teachers, priests, professors at the University of Stefan Batory, were executed in Ponary.

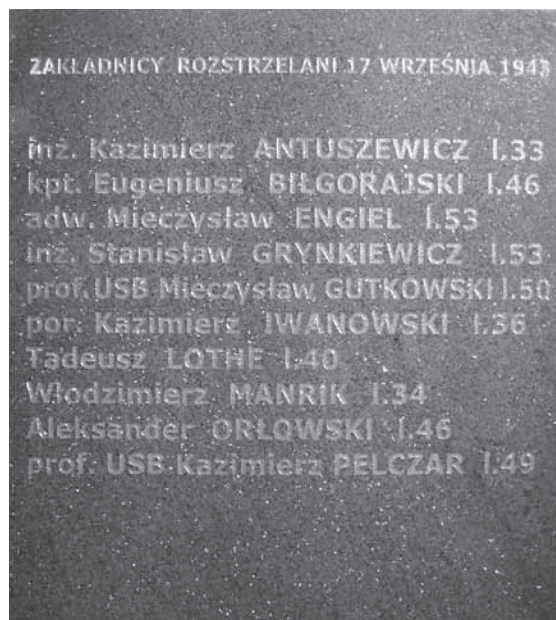
Culture and science suffered huge losses with the death of world renowned scientists in Ponary: Prof. Kazimierz Pelczar – a pioneer of Polish oncology, and Prof. Mieczysław Gutkowski – a prominent expert on revenue and tax law. Stanisław Węśławski – a lawyer, regarded composer and conspiratorial president of Vilnius, Mieczysław Engiel – a lawyer, Member of the Vilnius Parliament, Wanda Rewińska – a geographer, and distinguished scout and independence activist, Karol Wyrwicz-Wichrowski – a popular actor and director of the “Lute” musical theatre in Vilnius, Stanisław Lisowski – chairman of the Vilnius branch of the Polish Teachers’ Association, Rev. Romuald Świrkowski – president of the Catholic Action in Vilnius, Rev. Tadeusz Zawadzki – parish priest at St. Peter and Paul Church in Vilnius died

¹⁶ *Ibidem*, pp. 208–251.

ale selekcja mordowanych. O ile nie można mówić o selekcji wśród Żydów, których starano się wymordować wszystkich, o tyle Polaków zabijano według z góry ustalonych zasad¹⁶.

Dość często byli to zakładnicy zatrzymani przez administrację okupacyjną, mający zapewnić bezwarunkowe wykonywanie różnych decyzji władz niemieckich. Z reguły były to ofiary łapanek ulicznych, jednak w wielu wypadkach zakładników dobierano spośród polskich elit na podstawie list proskrypcyjnych przygotowanych przez Saugumą. W Ponarach rozstrzelano więc wielu uczniów wileńskich gimnazjów, harcerzy, przedstawicieli inteligencji, w tym nauczycieli, księży, profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego.

Kultura i nauka poniosły olbrzymie straty wraz ze śmiercią w Ponarach światowej sławy naukowców: prof. Kazimierza Pelczara – pioniera polskiej onkologii, prof. Mieczysława Gutkowskiego – wybitnego znawcy skarbowości i prawa skarbowego. W Ponarach zginęli także mecenas Stanisław Węsławski – uznany kompozytor i konspiracyjny prezydent Wilna, adwokat Mieczysław Engiel – poseł na Sejm Wileński, Wanda Rewińska – geograf i zasłużona działaczka harcerska i niepodległościowa, Karol Wyrwicz-Wichrowski – popularny aktor, kierownik teatru muzycznego „Lutnia” w Wilnie, Stanisław Lisowski – przewodniczący wileńskiego oddziału Związku

juos visus, tai lenkai buvo žudomi pagal iš anksto nustatytus kriterijus¹⁶.

Gana dažnai tai buvo okupacinės administracijos sulaukyti įkaltai, kurie turėjo užtikrinti besąlygišką visų vokiečių valdžios priimtų sprendimų vykdymą. Tai buvo gatvių gaudynių aukos, tačiau daugeliu atvejų įkaltai buvo atrenkami pagal Saugumo sudarytus Lenkijos elito atstovų sąrašus. Paneriuose iššaudyta daug Vilniaus gimnazijų mokinių, skautų, inteligentijos atstovų, mokytojų, kunigų, Stepono Batoro Universiteto profesorių.

in Ponary. Many members of the Polish underground were also killed in Ponary¹⁷.

During the German-Lithuanian occupation, the Polish underground had become a strong and formidable opponent for the occupant. The underground network covered the whole territory of the Vilnius region. 10 thousand Home Army soldiers were trained, captured weapons, worked out plans for armed struggle. Ongoing subversive activity was also carried out, liquidating police stations terrorising the civilian population or attacking the communication network of the German occupier. Under rulings issued by the underground court, collaborators and representatives of the occupation administration, whose activity threatened the lives of many citizens, were killed. Large-scale distribution of the underground press, informing about the actual events in the world and supporting community spirit, was also carried out.

The Polish underground was a phenomenon in this period. It actually created an underground state, with conspiracy administrative structures and an underground army. The Underground Administration (Government Delegation) was dealing not only with preparations for immediate commencement of work after the liberation, but also carried out on-going operations. It issued directives to the public, which were observed in everyday life. These include the principle of sabotaging the work for the enemy, the

¹⁶ *Ibidem*, s. 208–251.

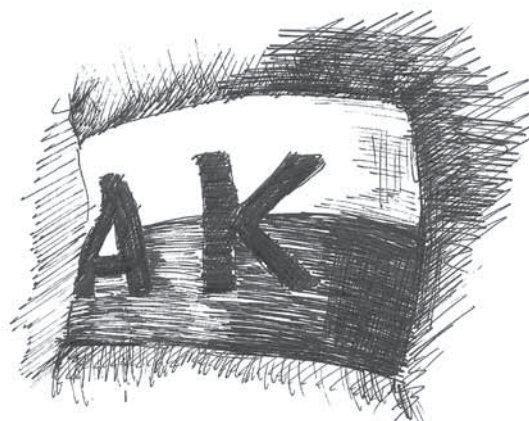
¹⁶ *Ibidem*, 208–251 psl.

¹⁷ H. Pasierbska, *Ponary...*

Nauczycielstwa Polskiego, ks. Romuald Świrkowski – prezes wileńskiej Akcji Katolickiej, ks. Tadeusz Zawadzki – proboszcz parafii św.św. Piotra i Pawła w Wilnie. Zginęło tam także wielu działaczy polskiej konspiracji¹⁷.

W czasie okupacji niemiecko-litewskiej polskie podziemie stało się silnym i groźnym przeciwnikiem dla okupanta. Siatka konspiracyjna objęła całe terytorium Wileńszczyzny, prowadząc aktywną działalność. Około 10 tys. żołnierzy Armii Krajowej szkoliło się, zdobywało broń, opracowywało plany zbrojnych wystąpień. Prowadzono także bieżącą akcję dywersyjną, likwidując posterunki policji terroryzujące ludność cywilną czy atakując sieć komunikacyjną niemieckiego okupanta. Na podstawie wyroków podziemnego sądu zabijano kolaborantów i przedstawicieli okupacyjnej administracji, zagrażających swoją działalnością życiu wielu obywateli. Prowadzono także na wielką skalę kolportaż podziemnej prasy, informującej o rzeczywistych wydarzeniach na świecie i podtrzymującej społeczeństwo na duchu.

Polskie podziemie było fenomenem w tym okresie. Wytworzyło w rzeczywistości państwo podziemne, z konspiracyjnymi strukturami administracyjnymi i konspiracyjną armią. Konspiracyjna administracja (Delegatura Rządu) zajmowała się nie tylko przygotowaniem do natychmiastowego rozpoczęcia pracy po wyzwoleniu, ale także

Visame pasaulyje garsių mokslininkų Lenkijos onkologijos pradininko prof. Kazimierz Pelczar bei žymaus ekonomisto ir finansų teisės žinovo prof. Mieczysław Gutkowski mirtys Paneriuose – nepamatuojamos kultūros ir meno netektys. Paneriuose žuvo mecenatas Stanisław Węślawski – žymus kompozitorius ir pogrindžio Vilniaus meras, advokatas Mieczysław Engiel – Vilniaus seimo narys, Wanda Rewińska – geografė, nusipelnusi skautų veikėja, Karol Wyrwicz-Wichrowski – žymus aktorius, Vilniaus muzikinio teatro „Lutnia“ direktorius, Stanisław Lisowski – Lenkų mokytojų sąjungos Vilniaus skyriaus pirmininkas, kunigas Tadeusz Zawadzki – Vilniaus šv. Petro ir šv. Povilo bažnyčios klebonas. Nužudyta daugybė lenkų pogrindžio veikėjų¹⁷.

ban on collaboration, the order to provide mutual assistance. The underground army – the Home Army – focused on preparing for a general uprising that would liberate Poland, and was involved in the ongoing struggle. But the most important goal was to protect civilians from reprisals. As the Nazis applied the principle of massive retaliation – at least ten Poles were killed for one dead German or Lithuanian – it attacked where it actually brought substantial damage to the occupier, while the absence of a strong retaliation from the Nazis and their collaborators could be expected.

Another important element was the intelligence and information activity. Information was collected not only for the purposes of military action, but also to document all acts of terror by the occupying forces and responsibility of individual people. One of the most important tasks of the Polish underground was to record the tragedy in Ponary¹⁸.

Special secret patrols (consisting mainly of young people, including scouts) were sent to collect information about the place of executions. A group of several people sneaked through the fence, next to the guards, trying to take photos of the crimes committed. The number of murdered

¹⁷ H. Pasierbska, *Ponary...*

¹⁷ H. Pasierbska, *Paneriai...*

¹⁸ J. Wołkonowski, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944 [The Situation of the Polish Population in the General Commissariat of Lithuania. June 1941 to July 1944]*, Warsaw 1996.

prowadziła działalność bieżącą. Wydawano dyrektywy dla ludności, które były przestrzegane w codziennym życiu. Wśród nich wymienić można zasadę sabotowania pracy na rzecz okupanta, zakaz kolaborowania, nakaz wzajemnej pomocy. Z kolei podziemne wojsko – Armia Krajowa – skupiało się na przygotowywaniu powstania powszechnego, które miałyby wyzwolić Polskę, oraz prowadziło walkę bieżącą. Najważniejszym jednak celem była ochrona ludności cywilnej przed represjami. Ponieważ okupant stosował zasadę masowego odwetu – za jednego zabitego Niemca czy Litwina zabijano co najmniej dziesięciu Polaków – uderzano tam, gdzie przynosiło to faktycznie znaczną szkodę okupantowi, a jednocześnie można było liczyć na to, że nie nastąpi zdecydowany odwet ze strony nazistów i ich współpracowników.

Ważnym elementem była działalność wywiadowcza i informacyjna. Zbierano informacje nie tylko po to, by wykorzystać je do prowadzenia działań zbrojnych, ale także w celu dokumentowania wszelkich przejawów terroru ze strony okupanta i odpowiedzialności poszczególnych osób. Jednym z ważniejszych zadań polskiego podziemia było śledzenie tragedii dziejącej się w Ponarach¹⁸.

Wysyłano specjalne patrole konspiratorów (głównie składające się z młodzieży, także

Vokiečių-lietuvių okupacijos metais lenkų pogrindis tapo galingu ir grėsmingu priešui okupantui. Konspiracijos tinklas aprėpė visą Vilnijos teritoriją, vykdė aktyvią veiklą. Apmokyta 10 tūkstančių Armijos Krajovos karių, kurie prasimanydavo ginklų, parengdavo ginkluotų atakų planus. Rengiamos diversinės akcijos: likviduojami policijos poskyriai, užpuolamas vokiečių okupanto susisiekimo tinklas. Remiantis pogrindžio teismo sprendimais naikinami kolaborantai ir okupacinės administracijos atstovai, kurie savo veikla kėlė grėsmę kitiems piliečiams. Dideliais mastais platinama pogrindžio spauda, informuojanti apie faktinius įvykius pasaulyje ir palaikanti visuomenės dvasią.

Anuo laikotarpiu lenkų pogrindis buvo savotiškas fenomenas. Jis tapo pagrindu formuoti pogrindžio valstybę su konspiracinės administracijos struktūromis, konspiracine armija. Konspiracinė administracija (Vyriausybės delegatūra) buvo ruošiamą pradėti darbą iškart po išsivadavimo, bet taip pat vykdė požeminę einamąją veiklą. Gyventojams buvo išduotos direktyvos, kurių buvo paisoma kasdieniame gyvenime. Verta paminėti keletą iš jų: darbo prieš labui sabotažas, draudimas kolaboruoti, savitarpio pagalba. Pogrindžio kariuomenė – Armija Krajova – rengėsi visuotiniams sukilimui, kurio tikslas buvo išlaisvinti Lenkiją, vadovavo vykdomoms kovoms. Jos svarbiausias tikslas – apsaugoti civilius gyventojus nuo represijų. Okupantas taikė masinio keršto principą – už vieną nužudytą vokiečių arba lietuvių nužudydavo mažiausiai dešimt lenkų – todėl

people was recorded, information about members of Ypatingasis Burys was collected. One of the people involved in the Polish underground, whose task was to collect data about the operation in Ponary, was Lt. Col. Czesław Cywinski, president of the World Association of Home Army Soldiers, killed in the crash of Smoleńsk on 10 April 2010.

The activity of the Polish underground did not escape attention of the occupying authorities. With efficient work, mostly of the Saguma security police, mass arrests started. The first wave of arrests among the Poles was launched in late 1941. Initially, it affected the Vilnius environment of high school youth and students. As a result of infiltration into the Polish underground, the occupation authorities found evidence of the existence of an underground group of graduates of secondary schools in Vilnius, who in 1939, together with the former chief education officer of the Vilnius School District Stanisław Feliks Rymiński, formed the Alliance of Free Poles.

This organisation, headed by Jan Kazimierz Mackiewicz “Konrad”, subordinated to the Home Army, conducted propaganda activities, including leafleting and placarding actions on the occasion of Polish national holidays. Military trainings were also carried out, plans for an armed uprising were prepared. As a result of the investigation, in late 1941, 90 people were placed in Lukiškės prison, and, after brutal interrogations, executed in Ponary on 5, 12 and 13 May 1942.

¹⁸ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.

harcery), aby zbierały informacje o tym miejscu kaźni. Kilkuosobowe grupy przekradały się przez płot, obok wartowników, starając się wykonać dokumentację fotograficzną popełnianych zbrodni. Ewidencjonowano liczby mordowanych ludzi, zbierano informacje o członkach Ypatingasis Būrys. Jedną z osób zaangażowanych w polskim podziemiu do operacji zbierania danych o Ponarach był ppłk Czesław Cywiński, prezes Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, który zginął w katastrofie smoleńskiej 10 kwietnia 2010 r.

Aktywność polskiego podziemia nie umknęła uwagi władz okupacyjnych. Dzięki sprawnej pracy, głównie policji bezpieczeństwa Saugumy, rozpoczęto masowe aresztowania. Pierwsza fala aresztowań w środowisku polskim ruszyła pod koniec 1941 r. Dotknęły one początkowo wileńskie środowisko młodzieży licealnej i studenckiej. W wyniku prowadzonych przez władze okupacyjne prób infiltracji polskiego podziemia natrafiono na ślad działającej w podziemiu grupy absolwentów gimnazjów i liceów wileńskich, którzy wraz z byłym kuratorem Wileńskiego Okręgu Szkolnego Stanisławem Feliksem Rymińskim utworzyli w 1939 r. Związek Wolnych Polaków.

Organizacja ta, na której czele stał Jan Kazimierz Mackiewicz „Konrad”, podporządkowana Armii Krajowej, prowadziła działalność propagandową, m.in. akcje ulotkowe i plakatowe z okazji polskich świąt narodowych. Prowadzono także szkolenie wojskowe, przygotowywano

buvo taikyta ten, kur faktiškai tikėtasi padaryti didžiausią žalą okupantui, ir manyta, kad iš nacių ir jų bendrų nebus sulaukta ryžtingo atsako.

Svarbų vaidmenį vaidino žvalgyba ir informacinė veikla. Surinkta informacija buvo naudojama tiek kariniams tikslams, tiek siekiant dokumentuoti bet kokias okupantų teroro apraiškas, konkrečių asmenų atsakomybę. Vienu iš pagrindinių lenkų pogrindžio uždavinių buvo sekti tragediją, kuri vyko Paneriuose¹⁸.

Siūsdavo specialius konspiratorių patrulius (kuriuos sudarydavo jauni žmonės, skautai) rinkti informaciją apie žudynių vietą. Grupės, susidancios iš kelių asmenų, vogčiomis perlipdavo per tvorą ir beveik sargybai po nosimi darydavo vykdomų žudymų foto dokumentaciją. Surašinėjo nužudytų žmonių skaičių, rinko informaciją apie Ypatingojo būrio narius. Vienas iš lenkų pogrindžio veikėjų, rinkusių duomenis apie Panerius, buvo pulkininkas leitenantas Czesław Cywiński, Pasaulinės Armijos Krajovos karių sąjungos pirmininkas, žuvęs Smolensko lėktuvo katastrofoje 2010 m. balandžio 10 d.

Aktyvi lenkų pogrindžio veikla prikaustė okupacinės valdžios dėmesį. Lietuvių saugumo policija pradėjo masinius suėmimus. Pirmoji lenkų suėmimų banga prasidėjo 1941 m. pabaigoje nuo Vilniaus jaunimo ir studentų. Okupacinei valdžiai infiltravus savo žmones į lenkų pogrindį,

¹⁸ J. Wołkonowski, *Armijos Krajovos Ginkluotos kovos sąjungos Vilniaus apskritis 1939–1945*, Warszawa 1996.

At the later stage, the executions of the detained members of this organisation took place in September 1942. The majority of victims were underage at the time of death.

Soldiers of the Alliance of Free Poles were also arrested and shot after the complete merger of the organisation with the Home Army. In May 1943, among others, 17-year-old Bronisław Komorowski “Korsarz” was arrested. Involved in the distribution of the underground press and sabotage, during his six-month stay in prison, he was subjected to brutal interrogations. He was carried on a stretcher after each interrogation. He did not break down, however, and did not turn anybody in. In kites smuggled to the family he wrote: “Dear parents, I am healthy, do not worry, it can’t be helped, this must be done”, and he anticipated his approaching death: “it is possible that we will be taken to Ponary”. He was eventually murdered in Ponary in January 1944, on the day of his eighteenth birthday. Bronisław Komorowski, the current President of the Republic of Poland, was named in memory of his murdered uncle¹⁹.

In February and March 1942, the activists of the Polish underground involved in the work of the so-called legalisation unit were arrested. It was one of the most important parts of the Polish underground. The top-secret group

¹⁹ M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia [The Association of Free Poles. Memories]*, Bydgoszcz 2001; H. Pasierbska, *Ponary...*, pp. 94–95.

plany wystąpienia zbrojnego. W wyniku śledztwa aresztowano pod koniec 1941 r. 90 osób, które zostały osadzone w więzieniu na Łukiszkach, a następnie po brutalnych przesłuchaniach rozstrzelane w dniach 5, 12 i 13 maja 1942 r. w Ponarach. Egzekucje zatrzymanych w późniejszym okresie członków tej organizacji miały miejsce we wrześniu 1942 r. Większość zamordowanych była niepełnoletnia w chwili śmierci.

Żołnierze ZWP byli też aresztowani i rozstrzelani po całkowitym scaleniu tej organizacji z Armią Krajową. Między innymi w maju 1943 r. został zatrzymany 17-letni Bronisław Komorowski „Korsarz”. Zaangażowany w kolportaż podziemnej prasy i akcje sabotażowe, został w więzieniu poddany brutalnym przesłuchaniom, trwającym pół roku. Pod koniec śledztwa na przesłuchania był przynoszony na noszach. Nie załamał się jednak i nikogo nie wydał. W grypsach przemycanych do rodziny pisał: „Kochani rodzice, jestem zdrow, nie martwcie się, to trudno, tak trzeba”, przewidywał swoją bliską śmierć: „możliwe, że nas wywiozą do Ponar”. Ostatecznie został zamordowany w Ponarach w styczniu 1944 r., w dzień swoich osiemnastych urodzin. Na pamiątkę poległego stryja swoje imię otrzymał obecny prezydent RP Bronisław Komorowski¹⁹.

¹⁹ M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz 2001; H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 94–95.

buvo atskleista pogrindyje veikusi Vilniaus gimnazijų ir licėjų absolventų grupė, kuri kartu su buvusiu Vilniaus apygardos mokymo centro kuratoriumi Stanisław Feliks Rymiński 1939 m. įkūrė Laisvų lenkų sąjungą (LLS).

Ši Armijai Krajovai pavaldi organizacija, vadovaujama Jan Kazimierz Mackiewicz “Konrad”, vykdė propagandinę veiklą, Lenkijos nacionalinių švenčių proga platino plakatus ir skrajutes. Taip pat buvo atliekami kariniai mokymai, rengiami kariniai planai. Tyrimo metu 1941 m. pabaigoje buvo areštuota 90 žmonių, jie įkalinti Lukiškių kalėjime, o po žiaurių tardymų 1942 m. gegužės 5, 12 ir 13 dienomis sušaudyti Paneriuose. Vėliau sulaukytų šios organizacijos narių egzekucijos įvydytos 1942 m. rugsėjį. Dauguma aukų sušaudymo metu buvo nepilnamečiai.

LLS karių suėmimai ir žudynės prasidėjo šiai organizacijai susijungus su Armija Krajova. Vienas iš tokių atvejų – 1943 m. gegužės mėn. sulaukytas septyniolikmetis Bronisław Komorowski „Korsarz”, užsiiminėjęs pogrindinės spaudos platinimu bei sabotažu. Jis buvo pusę metų žiauriai tardytas kalėjime, o tardymo pabaigoje jau atnešamas ant neštuvų. Nepaisant to „Korsarz” nepalūžo ir nieko neišdavė. Slaptuose pranešimuose šeimai jis rašė: „Mylimieji tėvai, esu sveikas, neliūdėkite, tai sunku, tačiau būtina“, – jis nujautė artėjančią mirtį: „galimas daiktas, kad mus išveš į Panerius“. Jis buvo sušaudytas Paneriuose 1944 m. sausį per savo 18-ąjį gimtadienį. Dabartinis Lenkijos Respublikos prezidentas Bronisław

produced false documents to provide conspirators and those at risk of arrest with new identities. These documents were printed so well that the Germans themselves had doubts whether they were indeed false. The members of the group arrested and then murdered in Ponary included sisters Józefa and Maria Rymkiewicz responsible for communications in the legalisation unit. The death of the leader of the group of the Home Army messengers Maria Tomkiewicz “Grażyna” was observed by a Jew having a job burying corpses, who gave an account of this tragedy, “Grażyna” died shouting: “Long live free Poland!”²⁰.

As the Polish underground was uncovered, another groups were shot in Ponary – including 26 Poles brought from Lukiškės prison executed on 15 July 1942, 18 Poles killed on 16 July, and several Poles in a group of 80 people shot on 18 July.

In the spring of 1943, arrests of those involved with the “Independence” magazine, which was the press organ of the Vilnius District of the Home Army issued by the Vilnius District Office of Information and Propaganda, started. Franciszek Turło, Zofia Dunin-Borkowska and Lieutenant Zygmunt Andruszkiewicz nickname

²⁰ R. Warakowski, *Komórka legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947 [Legalization Cell of the Home Army Vilnius Province Headquarters in 1939–1947]*, Krzeszowice 2006.

W lutym i marcu 1942 r. aresztowano działaczy podziemia zaangażowanych w pracę tzw. komórki legalizacyjnej. Była to jedna z najistotniejszych części polskiego podziemia. Mocno zakonspirowana grupa wytwarzała fałszywe dokumenty, umożliwiające uzyskanie nowych tożsamości przez konspiratorów i osoby zagrożone aresztowaniem. Dokumenty te były tak dobrze wydrukowane, iż sami Niemcy mieli wątpliwości, czy są rzeczywiście fałszywe. Wśród aresztowanych, a następnie zamordowanych w Ponarach osób z tej grupy znajdowały się siostry Józefa i Maria Rymkiewiczówny, odpowiedzialne za łączność w komórcie legalizacji. Śmierć komendantki grupy łączniczek AK Marii Tomkiewicz „Grażyny” obserwował pracujący przy chowaniu zwłok Żyd, który przekazał relację z tej tragedii: „Grażyna” zginęła z okrzykiem: „Niech żyje wolna Polska!”²⁰.

W miarę rozpracowywania polskiego podziemia w Ponarach rozstrzeliwano kolejne grupy – m.in. 15 lipca 1942 r. 26 Polaków przywiezionych z więzienia na Łukiszkach, 16 lipca 18 Polaków, 18 lipca w grupie 80 osób również kilku Polaków.

Wiosną 1943 r. rozpoczęły się aresztowania osób związanych z pismem „Niepodległość”, które było organem prasowym Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego, wydawanym przez wileńskie Okręgowe Biuro Informacji i Propagandy. Rozstrzelano wówczas w Ponarach Franciszka Turłę.

²⁰ R. Warakowski, *Komórka legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Krzeszowice 2006.

Komorowski pavadintas Paneriuose žuvusio dėdės atminimui¹⁹.

1942 m. vasario ir kovo mėnesiais buvo areštuoti pagrindžio veikėjai, aktyviai dalyvavę „legalizavimo rinktinės” veikloje. Tai buvo viena svarbiausių lenkų pagrindžio dalių. Itin slapta grupuotė gamindavo suklastotus dokumentus, leidžiančius konspiratoriams ir tiems, kuriems grėsė areštas, gauti naują tapatybę. Šie dokumentai buvo spausdinami labai profesionaliai, kad net Vokiečiai abejojo, ar jie iš tikrųjų yra suklastoti. Tarp suimtųjų, o vėliau nužudytųjų, Paneriuose žmonių iš tos grupuotės buvo seserys Józefa ir Maria Rymkiewiczówny, legalizavimo rinktinės ryšininkės. AK ryšininkių grupės komendantės Marijos Tomkiewicz „Grażinos” žūtį stebėjo dirbantis prie lavonų laidojimo žydas, kuris taip apibūdino šią tragediją: „Grażina“ mirė su šauksmu lūpose: „Tegyvuoja laisva Lenkija!”²⁰.

Atskleidžiant lenkų pagrindžio veiklą, Paneriuose sušaudomos kitos grupės – 1942 m. liepos 15 d. – 26 lenkus atvežtus iš Lukiškių, liepos 16 d. – 18 lenkų, liepos 18 d. – dar keletas lenkų iš 80 žmonių grupės.

1943 m. pavasarį prasidėjo asmenų, susijusių su leidiniu „Nepriklausomybė” suėmimai. Šis laikraštis buvo Armijos Krajovos Vilniaus apskrities

¹⁹ M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Laisvų lenkų sąjunga. Prisiminimai*, Bydgoszcz 2001; H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 94–95.

²⁰ R. Warakowski, *Armijos Krajovos Vilniaus apskrities štabo legalizavimo rinktinė 1939–1947*, Krzeszowice 2006.

“Nienaski” were shot in Ponary at that time. Lucjan Krawiec “Kazimierz” – head of distribution of the underground press, socialist activist and (ironically) one of the proponents of initiating talks with the Lithuanians in spite of their repressive policies, was also murdered. He even participated in explanatory talks²¹.

Most of those arrested by the German or Lithuanian security police in the first period of the investigation were detained in Ofiarna Street (at the intersection of Mickiewicz Street). Before the war, it used to be the building of the Polish court. During the occupation, the building was in turn the seat of the Lithuanian Sauguma, the Soviet NKVD and the German Gestapo – again shared with its subordinate Sauguma. The basement housed the infamous remand prison. Hearings, usually involving severe bodily and mental torture, were conducted there.

When the investigation was nearing its end, prisoners were transported to Lukiškės prison in Vilnius. This was not the end of the ordeal, as prisoners were also often interrogated there as well, sometimes even in a more brutal way. In addition to the people waiting for a sentence, people sentenced to death under administrative decisions – including some of the Jews, were also detained there.

²¹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, p. 244; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, p. 142.

Zofię Dunin-Borkowską oraz ppor. Zygmunta Andruszkiewicza pseudonim „Nienaski”. Zamordowany został również Lucjan Krawiec „Kazimierz” – szef kolportażu podziemnej prasy, działacz socjalistyczny i (paradoksalnie) jeden ze zwolenników nawiązania rozmów z Litwinami mimo prowadzonej przez ich aktywistów represyjnej polityki. Brał nawet udział w sondażowych rozmowach²¹.

Większość aresztowanych przez niemiecką bądź litewską policję bezpieczeństwa w pierwszym okresie prowadzonego przeciwko nim śledztwa osadzano w areszcie przy ulicy Ofiarnej (u zbiegu z ulicą Mickiewicza). Przed wojną był to gmach polskiego sądu. W czasie okupacji kolejno swoje siedziby miały tam litewska Sauguma, sowieckie NKWD i niemieckie Gestapo – ponownie z podporządkowaną mu Saugumą. W podziemiach mieścił się okryty złą sławą areszt śledczy. Prowadzono tu przesłuchania, z reguły połączone z ciężkimi torturami cielesnymi i psychicznymi.

Kiedy śledztwo dobiegało do końca, transportowano aresztowanego do więzienia na Łukiszkach w Wilnie. Nie kończyło to gehenny, bo niejednokrotnie także tam przesłuchiowano, czasem jeszcze bardziej brutalnie. Oprócz osób czekających na wyrok przetrzymywano tu także osoby skazane na śmierć na mocy decyzji administracyjnych – m.in. niektórych Żydów.

²¹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 244; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 142.

spaudos organu, jį leido Vilniaus apskrities Informacijos ir propagandos biuras. Tuomet Pameriuose buvo sušaudyti Franciszek Turło, Zofia Dunin-Borkowska bei leit. Zygmunt Andruszkiewicz slapyvardžiu „Nienaski”. Nužudytas buvo taip pat Lucjan Krawiec „Kazimierz” – pogrindžio spaudos gabenimo tanybos vadas, socialistinis veikėjas ir (ironiška) vienas iš derybų su lietuviais šalininkų (nepaisant jų vadovų represinės politikos). Jis net dalyvavo įvadinėse darybose²¹.

Dauguma vokiečių ir lietuvių saugumo policijos suimtų asmenų tyrimo pradžioje buvo kalinama areštiniėje prie Aukų gatvės (ties sankryža su Mickevičiaus gatve). Prieš karą čia buvo Lenkijos teismo pastatas. Okupacijos metais savo būstines ten turėjo Lietuvos Saugumas, sovietų NKVD ir Vokietijos gestapo su pavaldžiu sau Saugumu. Požemiuose buvo liūdnai pagarsėjęs tardymo izoliatorius. Čia vykdavo tardymai, per kuriuos tardomieji buvo psichiškai ir fiziškai kankinami.

Tyrimui besibaigiantis, suimtasias asmuo buvo vežamas į Lukiškių kalėjimą Vilniuje. Tačiau tuo kankinimai nesibaigdavo, kadangi ir čia jis buvo tardomas, kartais net daug žiauriau. Kartu su suimtaisiais čia buvo laikomi asmenys administraciniu sprendimu nuteisti mirties bausme – tarp jų kai kurie žydai.

Vokiečių saugumo policijos ir Vilniaus saugumo tarnybos pareigūnų atliekami tyrimai paprastai

²¹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 244; M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, s. 142.

Investigations were carried out by officers of the German Security Police and Security Service in Vilnius, and usually resulted in a death sentence. The day before the scheduled execution, an employee of the relevant department of Gestapo or Sauguma directed a letter to the prison administration in Lukiškės asking to release the convicts from prison and prepare them for take-over by an employee of the German Security Police. The content of classified letters was almost always similar, e.g. “the Polish prisoners should be released from custody on 19 III 1942. The release should be arranged to enable their take-over by an officer of the German Security Police on the same day at 8.00”; “the prisoners should be immediately released from police custody and brought to a local facility for instruction”. In this way, scheduled executions were camouflaged in the documentation.

The fact of execution was concealed in a similar way. A death sentence was always recorded in the prison books and the files of the German Security Police with the following symbols: *bb* – *befehlsgemäss behandelt* (treated as ordered), *exekutiert* (executed), *liquidiert* (liquidated), *perduotas ypatingo būrio vadui* (passed to the commander of the special unit), *perduotas ypatingam buržui* (passed to the special unit), *paleistas išvežimui pas Vokiečių Saugumą* (released to be taken-over by the German Security Office), *išduotas saugumui* (released to the security authorities). As can be seen, an execution was

Śledztwa prowadzone przez funkcjonariuszy niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Wilnie zazwyczaj kończyły się wyrokiem skazującym na śmierć. Dzień przed planowaną egzekucją pracownik właściwego referatu Gestapo lub Saugumy kierował pismo do administracji więzienia na Łukiszkach z prośbą o wypisanie z więzienia wymienionych osób i przygotowanie ich do przejścia przez pracownika niemieckiej Policji Bezpieczeństwa. Opatrzne klauzulą tajności pisma miały prawie zawsze zbliżoną treść, np.: „osadzonych w areszcie śledczym Polaków należy zwolnić z aresztu w dniu 19 III 1942 r. Zwolnienie należy tak załatwić, by osoby te jeszcze w tym samym dniu o godzinie 8.00 mogły zostać przejęte przez funkcjonariusza niemieckiej Policji Bezpieczeństwa”; „osoby te należy natychmiast zwolnić z policyjnego aresztu i doprowadzić do tutejszej placówki celem pouczenia”. W ten sposób maskowano w dokumentacji planowaną egzekucję.

Podobnie kamuflowano wykonanie egzekucji. Wyrok śmierci zawsze był odnotowywany w księgach więziennych i w kartotece niemieckiej Policji Bezpieczeństwa następującymi symbolami: bb – *befehlsgemäß behandelt* (potraktowany zgodnie z rozkazem), *exekutiert* (stracony), *liquidiert* (zlikwidowany), *perduotas ipatingu būrio vadui* (przekazany do dowódcy oddziału specjalnego), *perduotas ipatingu būrio* (przekazany do oddziału specjalnego), *paleistas iąvežimui paèèm Vokiečiu Saugumas* (zwolniony w celu przejścia przez

baigdavosi mirties nuosprendžiui. Likus dienas iki planuotos egzekucijos atitinkamo Gestapo ar Saugumo padalinio darbuotojas siųsdavo laišką kalėjimo administracijai Lukiškėse su prašymu išrašyti iš kalėjimo išvardintus asmenis ir paruošti tam, kad Vokiečių saugumo policijos darbuotojas galėtų juos perimti. Raštai su slaptumo žyma buvo beveik visada panašaus turinio, pavyzdžiui: „kalintys lenkai turi būti paleisti iš įkalinimo įstaigos 1942 m. kovo 19 d. Paleidimą reikia taip suorganizuoti, kad tie asmenys tą pačią dieną 8 val. galėtų būti perimti Vokiečių saugumo policijos pareigūno”; „šiuos asmenis reikia nedelsiant paleisti iš policijos arešto ir pristatyti į vietinę įstaigą pamokymui”. Tokiu būdu dokumentacijoje buvo maskuojamos planuotos egzekucijos.

Panašiai maskuojamas buvo egzekucijų vykdymas. Mirties bausmė visada buvo įrašinėjama kalėjimo knygoje ir vokiečių saugumo policijos registruose naudojant šiuos simbolius: bb – *befehlsgemäß behandelt* (traktuojama kaip įsakyme), *exekutiert* (nužudytas), *liquidiert* (likviduotas), *perduotas ypatingo būrio vadui*, *perduotas ypatingam buržui*, *paleistas išvežimui pas Vokiečių Saugumą*, *išduotas saugumui*. Kaip matoma, tik dvejuose iš septynių atvejų dokumentuose aiškiai nusakyta įvykdyta mirties bausmė²².

Be mirties bausmės Lukiškių kaliniai buvo nuteisiami išvežti į koncentracijos stovyklas ir lagerius (pvz. Pravieniškes prie Kauno), priversti

clearly stated in the documentation only in two out of seven cases²².

In addition to the death sentences, convicts at Lukiškės prison were also sentenced to concentration and labour camps (e.g. Prawieniszki near Kaunas), forced labour in the Third Reich, or sent to another prison.

The number of executions and murdered people changed throughout the period of the German-Lithuanian occupation. The highest intensity of executions occurred in the second half of 1941, when the first large-scale executions of the Jewish population were conducted. Then the number of executions decreased. At the same time, it turned out that the death pits had limited capacity. The next executions were carried out at the trenches connecting the pits and at new pits dug out by a special bulldozer. After the final liquidation of the Vilnius ghetto in September 1943, executions were carried out with much less intensity. The last mass execution took place on 3 and 4 July 1944. About 4 thousand people from Lukiškės prison and the custody in Ofiarna Street were killed then²³.

The occupation of the Vilnius region by the Red Army interrupted the torture, but punishing the perpetrators turned out to be difficult. The traces of the crime started to be covered up already in the autumn of 1943. The first step

²² M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 181–184.

²³ *Ibidem*, p. 207.

²² M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 181–184 psl.

niemiecki urząd bezpieczeństwa), *išduotas saugumui* (wydany organom bezpieczeństwa). Jak wiadać, tylko w dwóch z siedmiu przypadków w dokumentacji jasno oznaczono wykonany mord²².

Poza wyrokami śmierci więźniowie z Łukiszek skazywani byli również na pobyt w obozach koncentracyjnych i obozach pracy (np. w Prawieniszkach koło Kowna), na przymusowe prace w III Rzeszy lub odsiadanie kary więzienia w innym miejscu.

Liczba przeprowadzanych egzekucji i traconych ludzi zmieniała się w całym okresie okupacji niemiecko-litewskiej. Największa intensywność egzekucji przypadła na drugą połowę 1941 r., kiedy po raz pierwszy na wielką skalę mordowano ludność żydowską. Potem liczba rozstrzeliwań zmalała. Jednocześnie okazało się, że kończy się pojemność dołów śmierci. Następne egzekucje zaczęto więc wykonywać nad rowami łączącymi poszczególne doły oraz nad nowymi dołami, wykopanymi przez specjalnie sprowadzony spychacz. Po ostatecznej likwidacji getta wileńskiego we wrześniu 1943 r. egzekucje przeprowadzano już z dużo mniejszą intensywnością. Ostatnich masowych egzekucji dokonano 3 i 4 lipca 1944 r. Zamordowano wówczas około 4 tys. osób z więzienia na Łukiszkach i aresztu przy ulicy Ofiarnej²³.

Zajęcie Wileńszczyzny przez Armię Czerwoną przerwało kaźń, ale ukaranie jej sprawców okazało się sprawą trudną. Już jesienią 1943 r. zaczęto

niams darbams III Reiche arba kalėjimo bausme kitoje vietoje.

Vykdomų egzekucijų ir nužudytų asmenų skaičius vokiečių-lietuvių okupacijos metais nuolat keisdavosi. Dažniausiai egzekucijos buvo vykdomos 1941 m. antrąjį pusmetį, tada pirmą kartą įvykdytos masinės žudynės. Vėliau sušaudytųjų skaičius mažėdavo. Tuo laiku tapo aišku, kad mirties duobės jau pripildytos. Kitas egzekucijas pradėta vykdyti prie jungiančių duobes griovių bei prie naujai iškastų duobių specialiai atgabentų buldozeriu. 1943 m. rugsėjį galutinai likvidavus Vilniaus getą egzekucijos tapo ne tokios dažnos. Paskutinė masinė egzekucija buvo įvykdyta 1944 m. liepos 3 ir 4 d. Tada buvo nužudyta apie 400 žmonių, atgabentų iš Lukiškių kalėjimo ir areštinės Aukų gatvėje²³.

Žudynės buvo nutrauktos Raudonajai armijai užėmus Vilniaus kraštą, tačiau nubauti jų kaltininkus pasirodė nėra taip paprasta. Nuo 1943 m. rudens imtasi slėpti nusikaltimo pėdsakus. Vienas pirmųjų žingsnių – okupacinės administracinės valdžios įsakymas perkelti gyventojus iš aplinkinių kaimų. Šitaip potencialūs liudytojai buvo išsklaidyti (tai tuomet jau minėtas Kazimierz Sakowicz užkasė padarytus užrašus savo namų sode, tačiau čia grįžti jam nebuvo lemta).

Iš keliasdešimties sovietų karo belaisvių ir išsielbėjusių žydų buvo sudarytas specialusis dalinys,

towards this was the order of the occupying administrative authorities to resettle the inhabitants of the surrounding villages. In this way, potential witnesses were scattered (it was then that the above-named Kazimierz Sakowicz hid his notes in the garden of his house, which he was never to return to).

A special unit consisting of several dozens of Soviet prisoners of war and Jewish survivors was established to cover up the traces of the crime. They started to take corpses out of the pits of death, laid them in multilayer stacks and burned them, fanning the fire with wood and tar. Big piles of human bodies burned for 7–8 days. Between December 1943 and 15 April 1944, nearly 70 thousand bodies were exhumed and cremated in this way. The remaining bones were triturated between cast iron plates. The ashes were mixed with sand and poured into the existing trenches.

In mid-April 1944, the work was discontinued since all members of the unit had escaped. They were kept in a partially covered pit, chained up and surrounded by guards, but within several months the prisoners managed to dig a tunnel with spoons and their bare hands – of more than 30 meters. Despite the pursuit, some of them managed to reach the Soviet partisan units and save their lives²⁴. In the later period, they

²² M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 181–184.

²³ *Ibidem*, s. 207.

²³ *Ibidem*, 207 psl.

²⁴ H. Pasierbska, *Ponary...*, pp. 46–48; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 252–259.

zacierać ślady zbrodni. Pierwszym krokiem ku temu było zarządzenie okupacyjnych władz administracyjnych o wysiedleniu mieszkańców okolicznych wsi. W ten sposób rozproszono potencjalnych świadków (wspomniany Kazimierz Sakowicz schował wówczas prowadzone przez siebie notatki w ogródku swojego domu, do którego nigdy już nie miał wrócić).

Z kilkudziesięciu sowieckich jeńców oraz ocalałych Żydów utworzono specjalny oddział mający zająć się zacieraniem śladów zbrodni. Członkowie tego oddziału zaczęli wydobywać z dołów śmierci ciała, układać w wielowarstwowe stosy i palić je, podsycając ogień drewnem i smołą. Wielkie stosy ludzkich ciał paliły się po 7–8 dni. Między grudniem 1943 r. a 15 kwietnia 1944 r. wydobyto i spalono w ten sposób blisko 70 tys. ciał. Pozostałe z nich niedopalone kości rozcierano między żeliwnymi płytami, a następnie popiół mieszano z piaskiem, który wsypywano do przygotowanych rowów.

W połowie kwietnia 1944 r. prace te przerwano, gdyż wszyscy członkowie oddziału uciekli. Trzymano ich w częściowo zadaszonym dole, skutych łańcuchami i otoczonych strażą, jednak jeńcy przez kilka miesięcy wykopali łyżkami i gołymi rękami tunel długości ponad 30 metrów. Mimo pościgu części z nich udało się dotrzeć do sowieckich oddziałów partyzanckich i ocalić życie²⁴.

²⁴ H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 46–48; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 252–259.

kuriam pavesta slėpti nusikaltimų pėdsakus. Šio dalinio nariai iškasinėdavo iš mirties duobių žmonių kūnus, sudėdavo juos į krūvą ir degindavo, pakurstydami ugnį malkomis ir derva. Milžiniškos žmonių kūnų laužai degė 7–8 paras. Nuo 1943 m. gruodžio iki 1944 m. balandžio 15 d. šitaip iškasta ir sunaikinta beveik 70 tūkst. palaikų. Likę nesudegę kaulai sutrinami tarp ketaus plokščių, o pelenai sumaišyti su smėliu išpilami į iškastus griovius.

1944 m. balandžio viduryje šie darbai buvo nutraukti, nes visi šio padalinio nariai pabėgo. Jie buvo laikomi iš dalies uždengtoje duobėje, sukaustyti grandinėmis ir saugomi tačiau per kelis mėnesius belaisviai šaukštais bei plikomis rankomis iškasė daugiau nei 30 metrų ilgio tunelį. Kai kuriems šio padalinio nariams nepaisant persekiojimo pavyko vis dėlto pabėgti pas sovietų partizanus ir šitaip išsigelbėti²⁴. Vėliau jie tapo proceso prieš karo nusikaltėlius liudininkais. Nepaisant to iš dalies pavyko nuslėpti žudynes. Iki šios dienos neįmanoma nustatyti tikslaus aukų skaičiaus, nes nėra palaikų. Remiamasi tik prielaidomis ir dalinai išlikusia dokumentacija.

Panerių žudynės komunizmo epochoje nūgrimzdo užmarštin. Nors iškart po karo sovietų valdžios buvo sudaryta taip vadinamoji Ypatinųjų tyrimų komisija nacių įvykdytiems Lietuvos teritorijoje nusikaltimams tirti, tačiau išskyrus paviršutiniškus tyrimų rezultatus, nedaug informaci-

²⁴ H. Pasierbska, *Paneriai...*, 46–48 psl.; M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, 252–259 psl.

were witnesses in the trial against the criminals. However, concealing the crime proved to be partially successful. Due to the lack of remains, the number of victims has not been determined to this day. We only draw on conjecture and partly preserved documentation.

The place of execution in Ponary remained forgotten during the communist era. Admittedly, immediately after the war, the Soviet authorities established the so-called emergency commission to investigate Nazi crimes committed in Lithuania, but, apart from the results of rather cursory research, little information leaked to the public. The only known fact was that crimes had been committed in Ponary.

For years, the place of the execution of many thousands of people has been totally neglected. In 1954, the residents of Vilnius put a symbolic cross there, but soon it was destroyed by the Soviet security services. However, this provoked the expected response. The communist authorities finally put wooden signs in the place of torment informing in Russian and Lithuanian that “Soviet citizens were shot in this place in 1941–1944”. Although they departed from the truth (few of the victims were the citizens of the USSR), they became the first element of commemoration.

A symbolic museum, which was to commemorate the victims of mass extermination, was established in Ponary only in 1980. However, it was usually closed, and in 1981 it was completely

Pomnik ofiar zbrodni popełnionej przez hitlerowców na obywatelach ZSRR w Ponarach

jos buvo paviešinta. Žinoma tik tai, kad Paneriuose buvo vykdomos žudynės.

Ilgus metus masinių žudynių vieta buvo apleista. 1954 m. vilniečiai šioje vietoje pastatė simbolinį kryžį, tačiau labai greit sovietų saugumo tarnybos jį sunaikino. Šie veiksmai sukėlė reakciją, kurios galima buvo tikėtis. Pagaliau komunistinė valdžia šioje vietoje pastatė medines lentas, bylojančias apie tai, kad „šioje vietovėje 1941–1944 m. buvo nužudyti tarybiniai žmonės.“ Nors užrašas neatitiko tikrovės (vos kelios aukos buvo TSRS piliečiais), tai buvo pirmasis genocido nusikaltimų paminėjimas.

Tik 1960 m. Paneriuose buvo įsteigtas simbolinis muziejus masinių žudynių aukoms paminėti. Tačiau jis buvo uždarytas, o 1983 metais sudegė iki pamatų. Apie praeitį liudijo tik mažas obeliskas, įamžinantis nužudytus žydus su užrašu „1941–1944 m. fašistų teroro aukoms“.

Ir tik vėliau, praėjus ketveriems metams (Tarybinės valdžios paskelbimo Lietuvoje 45-osioms metinėms), tarybinė valdžia sutvarkė šią teritoriją, įkūrė Panerių memorialą. Atsirado dvi lentos su užrašais lietuvių ir rusų kalba: „čia, Panerių miške, nuo 1941 m. liepos iki 1944 m. liepos hitlerininkai sušaudė apie 100 tūkstančių tarybinių piliečių“. Nors ir šis užrašas prasilenkė su tiesa, tačiau rodė padarytų nusikaltimų mastą.

1990 m. tarp esančių lentelių buvo atidengta dar viena atminimo lenta, kurioje išgraviruota Dovydo žvaigždė ir užrašas hebrajų kalba: „Tarp žuvusiųjų Panerių miške – 70 tūkst. žydų: vyrų,

burned. The only testimony to the past was a small obelisk with the inscription “To the victims of the fascist terror, 1941–1944” commemorating the murdered Jews.

It was not until four years later that the area of the massacre was cleaned up by communist authorities (incidentally, on the occasion of the 45th anniversary of the Soviet rule in Lithuania), which created a complex of monuments in Ponary. Two plaques with inscriptions in Lithuanian and Russian: “Here in the Paneriai forest, from July 1941 to July 1944, the Nazis shot more than 100,000 Soviet citizens” were installed then. Although the inscription was wrong again, it showed the scale of the crime.

In 1990, a new plaque, engraved with the Star of David and the inscription in Hebrew: “Among those killed in the Poneriai forest – 70 thousand Jews: men, women and children”, was unveiled between the existing ones. Also during this period, Poles from the Vilnius region put an oak cross near the railroad tracks and a plaque with the inscription: “In memory of many thousands of Poles murdered in Ponary, Countrymen from the Vilnius Land”. Since then it has become the place of pilgrimage for Poles living by the Wilia River, in Poland and scattered around the world.

On 22 October 2000, a new metal cross and a plaque with the inscription: “Soldiers of the Home Army, the Polish Underground State, Polish intelligentsia and young people who

W późniejszym okresie byli świadkami w procesie przeciw zbrodniarzom. Niemniej jednak zamaskowanie zbrodni odniosło częściowy sukces. Ze względu na brak szczątków nie można do dziś ustalić liczby ofiar. Opieramy się tylko na przypuszczeniach i częściowo zachowanej dokumentacji.

Miejsce kaźni w Ponarach w okresie komunizmu pozostawało zapomniane. Co prawda zaraz po wojnie władze sowieckie ustanowiły tzw. komisję nadzwyczajną do badania zbrodni hitlerowskich popełnionych na terenie Litwy, ale oprócz wyników przeprowadzonych dość pobieżnie badań niewiele informacji przedostało się do opinii publicznej. Wiadomo było tylko, że w Ponarach popełniano zbrodnie.

Przez długie lata miejsce kaźni wielu tysięcy osób było całkowicie zaniedbane. W 1954 r. mieszkańcy Wilna postawili tam symboliczny krzyż, lecz szybko został on zniszczony przez sowieckie służby bezpieczeństwa. Wywołało to jednak spodziewaną reakcję. Władze komunistyczne postawiły wreszcie w miejscu kaźni drewniane tabliczki informujące po rosyjsku i litewsku o „rozstrzelaniu w tym miejscu w latach 1941–1944 obywateli sowieckich”. Mimo że mijały się z prawdą (niewielu spośród ofiar było obywatelami ZSRR), stały się pierwszym elementem upamiętnienia.

Dopiero w 1980 r. postawiono w Ponarach symboliczne muzeum, które miało upamiętniać ofiary masowej zagłady. Było ono jednak przeważnie zamknięte, a w 1981 r. doszczętnie

moterų ir vaikų“. Panašiu laikotarpiu Vilniaus lenkai netoliese geležinkelio linijos pastatė ažuolinį kryžį su užrašu: „Tūkstančiams Paneriuose nužudytų lenkų atminti, su didele pagarba Vilniaus Žemės tautiečiai.“

Nuo to laiko ši vieta tapo vienu svarbiausių katalikų piligrimystės tikslų lenkams gyvenantiems tiek Lenkijoje, tiek visame pasaulyje.

2000 metais spalio 22 d. Paneriuose buvo atidengtas ir pašventintas naujas metalinis kryžius bei lenta su užrašu: „Lenkijos pagrindžio valstybės Armijos Krajovos kariai, lenkų inteligentija: žuvę vardan gimtosios žemės laisvės“. Greta buvo atidengtos lentos su 329 žuvusiųjų, kuriuos iki tol pavyko identifiкуoti, pavardėmis²⁵.

Masinės žmonių žudynės Panerių gyvenvietėje buvo užakcentuotos Niurnbergo procese. Vėlesniais metais tarybiniai teismai nubaudė daugiau nei dvidešimt Ypatingojo būrio egzekucijų vykdytojų, tačiau tyrimas nebuvo atliktas nuodugniai. Lenkijos Vyriausioji nacių karo nusikaltimų tyrimų komisija irgi nagrinėjo žudynes Paneriuose, tačiau sugebėjo sukaupti tik padrikas informacijas, jai taip pat nepavyko nukreipti tyrimo kita vaga. Septyniiasdešimtais metais pavyko aptikti ir nužudyti vos tris Panerių šaulius, iki šiol ramiai ir saugiai gyvenusius Lenkijoje. Po 2000 m. Nacionalinės atminties instituto pradėtas tyrimas irgi buvo nutrauktas neesant galimybei rasti nusikaltėlius²⁶.

²⁵ H. Pasierbska, *Paneriai...*, psl. 221–242.

²⁶ M. Tomkiewicz, *Žudynės...*, psl. 268–289.

gave their lives for the freedom of their homeland” were unveiled and consecrated in Ponary. Plaques commemorating the names of 329 Polish victims identified until that time were placed nearby²⁵.

The Ponary case was accentuated in the Nuremberg trials. Later, the Soviet judicial service judged more than twenty offenders of Ypatin-gasis Burys, but the investigation had not been carried out with much intensity. The case was also dealt with by the Main Commission for the Investigation of Nazi Crimes in Poland, however, apart from the collection of residual information, it was unable to achieve a greater breakthrough in the investigation. In the 1970s, only three members of the Ponary riflemen living safely in Poland were found and condemned. The investigation of the Institute of National Remembrance carried out after 2000 has also been discontinued due to the inability to detect the offenders²⁶.

Also, the Ministry of Internal Affairs of the Polish government in exile conducted its own investigation on Ponary. The collected materials, documents, photographs and reports are kept at the Polish Institute and Sikorski Museum and the Polish Underground Movement Study Trust in London.

We still know little about the Ponary massacre. Plaques with erroneous statements on the murder of Soviet citizens are still present at the

²⁵ H. Pasierbska, *Ponary...*, pp. 221–242.

²⁶ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, pp. 268–289.

spłonęło. O przeszłości zaświadczał jedynie niewielki obelisk z napisem „Ofiarom faszystowskiego terroru 1941–1944”, ku czci zamordowanych Żydów.

Dopiero cztery lata później teren zbrodni został uporządkowany przez komunistyczne władze (notabene z okazji 45. rocznicy utworzenia władzy sowieckiej na Litwie), które powołały Ponarski Zespół Pomnikowy. Zamontowano wówczas dwie tablice z napisami w języku litewskim i rosyjskim: „Tu w ponarskim lesie od lipca 1941 do lipca 1944 hitlerowcy rozstrzelali ponad 100 tysięcy obywateli sowieckich”. Napis co prawda znowu był błędny, ale już ukazywał skalę zbrodni.

W 1990 r. pomiędzy istniejącymi tablicami odsłonięto nową z wyrytą gwiazdą Dawida i napisem w języku hebrajskim: „Wśród zabitych w ponarskim lesie – 70 tys. Żydów: mężczyzn, kobiet i dzieci”. Także w tym okresie Polacy z Wileńszczyzny w pobliżu toru kolejowego ustawili dębowy krzyż i tablicę ze słowami: „Pamięci wielu tysięcy Polaków zamordowanych w Ponarach, w hołdzie Rodacy Ziemi Wileńskiej”. Od tamtego czasu miejsce to stało się celem pielgrzymek Polaków mieszkających nad Wilią, w Polsce i rozproszonych po całym świecie.

22 października 2000 r. w Ponarach odsłonięto i poświęcono nowy metalowy krzyż oraz tablicę z napisem: „Żołnierze Armii Krajowej, Polskiego Państwa Podziemnego, polska inteligencja i młodzież, którzy oddali życie za wolność

Pomnik ku czci Żydów zamordowanych w Lasach Ponarskich.

Lenkijos vyriausybės emigracijoje Vidaus reikalų ministerija atliko savo Panerių žydinių tyrimą. Surinkta medžiaga, dokumentai, nuotraukos ir liudijimai dabar saugomi gen. Sikorskio Institute ir Lenkų pagrindžio studijų centre Londone.

Šiuo metu Panerių nusikaltimo tema yra vis dar mažai žinoma. Žydinių vietoje tebėra dar lentos, klaidingai informuojančios apie tarybinių piliečių žudynes. Skaitydami jas turime atsiminti, kad daugiausia aukų – įvairių tautybių Lenkijos

site of the massacre. When reading them, it is worth remembering that the victims were mainly Polish citizens of various nationalities; most of them were Jewish.

The memorial in Ponary is widely available, although access to it is poorly marked. For instance, even a brief explanation is missing; apart from inscriptions on the monuments, there is virtually no information there.

Ponary, however, is an extremely important element of our consciousness. This place is unique. As Henryk Sobolewski “Sobol”, Home Army soldier, once stated very aptly: “Paneriai in Vilnius is something infinitely worse than Auschwitz or any

Pomnik ku czci ofiar zbrodni w Ponarach

ojczystej ziemi”. Obok znalazły się tablice upamiętniające nazwiska zidentyfikowanych do tego okresu 329 ofiar spośród naszych rodaków²⁵.

Sprawa Ponar została zaakcentowana w procesie w Norymberdze. W późniejszym okresie sowieckie służby sądownicze osądziły ponad dwudziestu sprawców z Ypatingasis Būrys, ale śledztwo nie było prowadzone zbyt intensywnie. Ponarami zajmowała się też Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, jednak poza zebraniem szczątkowych informacji nie udało się jej osiągnąć większego przełomu w śledztwie. W latach siedemdziesiątych zdołano jedynie wykryć i skazać trzech członków oddziału strzelców ponarskich, mieszkających do tego czasu bezpiecznie w Polsce. Także prowadzone po roku 2000 śledztwo Instytutu Pamięci Narodowej zostało umorzone ze względu na brak możliwości wykrycia sprawców²⁶.

²⁵ H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 221–242.

²⁶ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 268–289.

piliečiai; daugiausia žuvo žydų tautybės žmonių.

Atminimo vieta Paneriuose yra viešai priinama, nors pakeliui trūksta informacinių ženklų. Nėra nors menkiausia paaikškinimo, vien tik užrašai ant paminklų, daugiau jokios informacijos.

Vis dėlto Paneriai yra labai svarbus mūsų savimonės elementas. Ši vieta yra unikali. Kaip kažkada labai tiksliai pareiškė Henryk Sobolewski „Sobol”, Armijos Krajovos karys: „Vilniaus Paneriai – didesnis blogis negu Osvencimas ar kuri kita nacių koncentracijos stovykla, nes iš Panerių

other Nazi concentration camp, because nobody survived it. It was the place of death of anyone who got there”.

Today’s literature features only two monographs on these crimes. The first person to expose the crime to the public was Helena Pasierbska “Nawoja”, the founder and president of the “Ponary Family” Association – in 1996 she published a monograph entitled *Wileńskie Ponary (Paneriai in Vilnius)* (extended and re-edited in 2005). She published the book on her own, because nobody was willing to finance it. She and

Również Ministerstwo Spraw Wewnętrznych rządu RP na emigracji prowadziło własne dochodzenie na temat Ponar. Zebrane materiały, dokumenty, fotografie i relacje znajdują się dziś w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego oraz w Studium Polski Podziemnej w Londynie.

Obecnie temat zbrodni ponarskiej jest ciągle mało znany. Na miejscu kaźni wciąż znajdują się tablice z błędnymi napisami o mordowaniu obywateli sowieckich. Warto czytając je, pamiętać, że ofiarami byli głównie obywatele polscy różnych narodowości; najwięcej zginęło osób narodowości żydowskiej.

Miejsce pamięci w Ponarach jest powszechnie dostępne, choć dojazd tam jest słabo oznaczony. Brakuje też choćby krótkiego objaśnienia; oprócz napisów na pomnikach nie ma praktycznie żadnych informacji.

Ponary jednak są niezmiernie istotnym elementem naszej świadomości. To miejsce jedyne w swoim rodzaju. Jak stwierdził kiedyś niezwykle trafnie Henryk Sobolewski „Sobol”, żołnierz Armii Krajowej: „Wileńskie Ponary – to coś nieporównywalnie gorszego od Oświęcimia i każdego innego hitlerowskiego obozu koncentracyjnego, bo z Ponar nikt nie wychodził. Były miejscem śmierci każdego tam kierowanego”.

W dzisiejszej literaturze doczekaliśmy się tylko dwu monografii dotyczących tych zbrodni. Jako pierwsza publicznie nagłośniła je Helena Pasierbska „Nawoja”, założycielka i przewodnicząca Stowarzyszenia „Rodzina Ponarska” – opublikowała

niekas neišeidavo gyvas. Nei vienas iš čia „nukreiptų“ neištruko gyvas.

Nūdienos literatūroje yra tik dvi monografijos, pasakojančios apie šiuos nusikaltimus. Pirmoji viešai apie juos pradėjo byloti Helena Pasierbska, slapyvardis „Nawoja”, organizacijos „Panerių šeima” įkūrėja ir pirmininkė. 1996 metais ji paskelbė monografiją *Vilniaus Paneriai* (leidinys praplėstas ir atnaujintas 2005 metais). Išleido ją savo lėšomis, nes neatsirado norinčių paremti šį leidinį. H. Pasierbska ir jos vadovaujama organizacija rūpinosi, kad lenkų Panerių aukos būtų įamžintos keliolikos Lenkijos miestų kapinėse ir bažnyčiose – Varšuvoje, Gdanske, Balstogėje, Liubline, Poznaneje, Bydgoščėje, Elke, Skarżysko-Kamienna, Kaliko-Godove, Olsztynie, Wrocław, Gdynėje, Slupske, Torunėje, Ščecine ir Lodzėje. Varšuvos Povonzkų kapinėse pastatytas Panerių kryžius, šalia jo – atminimo lenta, kurioje be užolankų parašyta, kad šių žudynių vykdytojai – lietuviai. Vilniaus lenkų kultūros namuose Antro pasaulinio karo pradžios 71-ųjų metinių proga dabartinė organizacijos „Panerių šeima” (po Helena Pasierbska mirties) pirmininkė Maria Wieloch atidengė atminimo lentą 1941–1944 m. Paneriuose nužudytiems lenkams atminti. Draugijos iniciatyva kiekvienais metais gegužės 12 dieną Vilniaus krašto lenkai mini Panerių dieną – didžiausios jaunimo egzekucijos, įvykdytos 1942 m. miške greta Vilniaus, metines. Organizacija šiuo metu vienija tik septyniasdešimt narių, vien per pastaruosius metus dvidešimt jų išėjo anapilin.

and the Association also commemorated the Polish victims of the Ponary massacre in cemeteries and churches in several Polish cities – Warsaw, Gdańsk, Białystok, Lublin, Poznań, Bydgoszcz, Ełk, Skarżysko-Kamienna, Kałków-Godów, Olsztyn, Wrocław, Gdynia, Słupsk Toruń, Szczecin and Łódź. A cross dedicated to the Ponary massacre was placed at the Powązki Cemetery in Warsaw, and a commemorative plaque was unveiled at the same time indicating the Lithuanian perpetrators of the crime.

At the House of Polish Culture in Vilnius, on the 71st anniversary of the outbreak of World War II, a plaque commemorating Poles murdered in Ponary in 1941–1944 was unveiled by the new (after the death of Helena Pasierbska) president of the “Ponary Family” Association, Maria Wieloch. At the initiative of the Association, every year on May 12, Poles associated with the Vilnius region celebrate the Ponary Day – on the anniversary of the largest execution of youth in the Paneriai forest in 1942. However, the Association has only seventy members, twenty of whom have died recently.

The second book by Monika Tomkiewicz *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944 [The Ponary Massacre 1941–1944]*, is a summary of the investigation conducted by the Institute of National Remembrance. But not much has been published on the subject. Ponary – a place of “human slaughter” – still does not exist in our collective memory.

w 1996 r. monografię *Wileńskie Ponary* (rozszerzoną i wznowioną w 2005 r.). Wydała ją nakładem własnym, gdyż nie było osób chętnych do sfinansowania książki. Jej i Stowarzyszenia dziełem są także upamiętnienia polskich ofiar Ponar na cmentarzach i w kościołach w kilkunastu miastach Polski – w Warszawie, Gdańsku, Białymstoku, Lublinie, Poznaniu, Bydgoszczy, Ełku, Skarżysku-Kamiennej, Kałkowie-Godowie, Olsztynie, Wrocławiu, Gdyni, Słupsku, Toruniu, Szczecinie i Łodzi. Na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie ustawiono krzyż ponarski, obok niego stoi tablica, na której otwarcie wskazano litewskich wykonawców tej zbrodni.

W Domu Kultury Polskiej w Wilnie w 71. rocznicę wybuchu drugiej wojny światowej tablicę upamiętniającą Polaków pomordowanych w Ponarach w latach 1941–1944 odsłoniła nowa (po śmierci Heleny Pasierbskiej) prezes Stowarzyszenia „Rodzina Ponarska” Maria Wieloch. To z inicjatywy Stowarzyszenia co roku 12 maja Polacy związani z Wileńszczyzną obchodzą Dzień Ponarski – w rocznicę największej egzekucji młodości w podwileńskim lesie w 1942 r. Jednak członków Stowarzyszenia jest dziś już tylko siedemdziesięciu, w ostatnim czasie zmarło dwudziestu.

Druga książka, Moniki Tomkiewicz *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, to podsumowanie prowadzonego przez IPN śledztwa. Jednak obok nich jest już pustka. Ponary – miejsce „ludzkiej rzeźni” – ciągle nie istnieje w zbiorowej pamięci.

Antrojoje knygoje bylojančioje apie Panerius „1941–1944 Panerių žudynės“ jos autorė Monika Tomkiewicz apibendrina Lenkijos Nacionalinės atminties instituto atliktus tyrimus. Daugiau šia tema nieko nepublikuota. Paneriai – „žmonių skerdynių“ vieta – dar neegzistuoja kolektyvinėje atmintyje.

Rinktinė bibliografija

- Balberyszski Mendel, *Likwidacja getta wileńskiego*, (*Vilniaus geto likvidavimas*), Warszawa 1946.
- Banasikowski Edmund, *Na zew Ziemi Wileńskiej*, (*Vilniaus žemei bešaukiant*), Paryż 1990.
- Bubnys Arūnas, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2008.
- Jegelevičius Sigitas, *Okupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej (Okupacija ir kolaboracija Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais)* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej, (Paspriešinimas totalitariniams režimams Vilnijoje Antrojo pasaulinio karo metais)*, red. Piotr Niwiński, Gdańsk 2003.
- Kasperavicius Algis, *Relituanizacja i powrót do macierzy. Spojrzenie z Kowna... (Pakartotinė lituanizacija ir grįžimas į gimtinę. Žvilgsnis iš Kauno...)* [w:] *Tematy polsko-litewskie, (Lenkų – lietuvių temos)* red. Robert Traba, Olsztyn 1999.
- Korab-Żebryk Roman, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie, (Baltoji knyga ginant Armiją Krajoją Vilnijoje)*, Lublin 1991.
- Krzyżanowski Bronisław, *Wileński matecznik 1939–44, (1939–44, Vilniaus daigynas)*, Paryż 1979.

Primary sources

- Balberyszski Mendel, *Likwidacja getta wileńskiego [Liquidation of the Vilnius Ghetto]*, Warsaw 1946.
- Banasikowski Edmund, *Na zew Ziemi Wileńskiej [At the Call of the Vilnius Region]*, Paris 1990.
- Bubnys Arūnas, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2008.
- Jegelevičius Sigitas, *Okupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej [Occupation and Collaboration in Lithuania during World War II]* [in:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej [The Resistance against Totalitarian Regimes in the Vilnius Region during World War II]*, ed. Piotr Niwiński, Gdańsk 2003.
- Kasperavicius Algis, *Relituanizacja i powrót do macierzy. Spojrzenie z Kowna... [Relithuanisation and Return to the Motherland. A View from Kaunas.]* [in:] *Tematy polsko-litewskie [Polish-Lithuanian Issues]*, ed. Robert Traba, Olsztyn 1999.
- Korab-Żebryk Roman, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie [White Paper in Defence of the Home Army in the Vilnius Region]*, Lublin 1991.
- Krzyżanowski Bronisław, *Wileński matecznik 1939–44 [The Vilnius Lair 1939–44]*, Paris 1979.
- Lewandowska Stanisława, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej [Everyday Life in Vilnius during World War II]*, Warsaw 1997.
- Łossowski Piotr, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940 [Lithuania and the Polish Affairs 1939–1940]*, Warsaw 1985.

Bibliografia podstawowa

- Balberyski Mendel, *Likwidacja getta wileńskiego*, Warszawa 1946.
- Banasikowski Edmund, *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Paryż 1990.
- Bubnys Arūnas, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2008.
- Jegelevičius Sigitas, *Okupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. Piotr Niwiński, Gdańsk 2003.
- Kasperavicius Algis, *Relituanizacja i powrót do macierzy. Spojrzenie z Kowna...* [w:] *Tematy polsko-litewskie*, red. Robert Traba, Olsztyn 1999.
- Korab-Żebryk Roman, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991.
- Krzyżanowski Bronisław, *Wileński matecznik 1939–44*, Paryż 1979.
- Lewandowska Stanisława, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.
- Łossowski Piotr, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985.
- Łossowski Piotr, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- Mackiewicz-Wojciechowicz Maria, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz 2001.
- Makowski Bronisław, *Litwini w Polsce*, Warszawa 1986.
- Pasierbska Helena, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005.
- Pasierbska Helena, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 1996.
- Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir

- Lewandowska Stanisława, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, (Kasdienis Vilniaus gyvenimas Antrojo pasaulinio karo metais), Warszawa 1997.
- Łossowski Piotr, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, (Lietuva ir lenkiški reikalai 1939–1940), Warszawa 1985.
- Łossowski Piotr, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, (Šiapus ir anapus Nemuno. Lenkų-lietuvių santykiai 1883–1939), Warszawa 1985.
- Mackiewicz-Wojciechowicz Maria, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, (Laisvų lenkų sąjunga. Prisisiminimai), Bydgoszcz 2001.
- Makowski Bronisław, *Litwini w Polsce*, (Lietuviai Lenkijoje) Warszawa 1986.
- Pasierbska Helena, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, (Paneriai ir kitos Vilnijos lenkų kankynių vietas 1941–1944 m.), Łowicz 2005.
- Pasierbska Helena, *Wileńskie Ponary*, (Vilniaus Paneriai) Gdańsk 1996.
- Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai, 1939–1956, red. Arvydas Anušauskas, Vilnius 2004.
- Stankeras Petras, *Lietuvių policija, 1941–1944 m.*, Vilnius 1998.
- Tomaszewski Longin, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, (Vilnija karo ir okupacijos metais 1939–1945), Warszawa 2002.
- Tomkiewicz Monika, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, (Žudynės Paneriuose 1941–1944), Warszawa 2008.
- Warakomski Romuald, *Komórka legalizacyjna Sztabu*

- Łossowski Piotr, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939* [On that and the Other Side of the Niemen. Polish-Lithuanian Relations 1883–1939], Warsaw 1985.
- Mackiewicz-Wojciechowicz Maria, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia* [The Association of Free Poles. Memories], Bydgoszcz 2001.
- Makowski Bronisław, *Litwini w Polsce* [The Lithuanians in Poland], Warsaw 1986.
- Pasierbska Helena, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944* [Ponary and Other Places of Martyrdom of Poles from the Vilnius Region in 1941–1944], Łowicz 2005.
- Pasierbska Helena, *Wileńskie Ponary* [Ponary in Vilnius], Gdańsk 1996.
- Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai, 1939–1956, ed. Arvydas Anušauskas, Vilnius 2004.
- Stankeras Petras, *Lietuvių policija, 1941–1944 m.*, Vilnius 1998.
- Tomaszewski Longin, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945* [The Vilnius Region in the Years of War and Occupation 1939–1945], Warsaw 2002.
- Tomkiewicz Monika, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944* [The Ponary Massacre 1941–1944], Warsaw 2008.
- Warakomski Romuald, *Komórka legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947* [Legalization Cell of the Home Army Vilnius Province Headquarters in 1939–1947], Krzeszowice 2006.

ypatumai, 1939–1956, red. Arvydas Anušauskas, Vilnius 2004.

Stankeras Petras, *Lietuvių policija, 1941–1944 m.*, Vilnius 1998.

Tomaszewski Longin, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 2002.

Tomkiewicz Monika, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008.

Warakomski Romuald, *Komórka legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Krzeszowice 2006.

Wardzyńska Maria, *Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.

Wilczur Jacek E., *Wileński pierścień śmierci*, Warszawa 2005.

Wizner Henryk, *Litwa i Litwini*, Warszawa 1991.

Wołkonowski Jarosław, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.

Żepkajtė Reginė, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną [w:] Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, Warszawa 1995.

Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947, (Armijos Krajovos Vilniaus apskrities sztabo legalizavimo rinktinė 1939–1947), Krzeszowice 2006.

Wardzyńska Maria, *Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, (Lenkų tautybės gyventojų padėtis Lietuvos Generaliniame komisariatae 1941 birželis –1944 liepa), Warszawa 1993.

Wilczur Jacek E., *Wileński pierścień śmierci*, (Vilniaus mirties žiedas), Warszawa 2005.

Wizner Henryk, *Litwa i Litwini*, (Lietuva ir lietuviai), Warszawa 1991.

Wołkonowski Jarosław, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, (Armijos Krajovos Ginkluotos kovos sąjungos Vilniaus apskritis 1939–1945), Warszawa 1996.

Żepkajtė Reginė, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną*, (Raudonosios Armijos Vilniaus okupacija), [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, (1939–1941 m. II Žečpospolitos šiaurės – rytų žemių baltarusių, lietuvių ir lenkų visuomenė), Warszawa 1995.

Wardzyńska Maria, *Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944* [The Situation of the Polish Population in the General Commisariat of Lithuania. June 1941 to July 1944], Warsaw 1993.

Wilczur Jacek E., *Wileński pierścień śmierci* [The Vilnius Death Ring], Warsaw 2005.

Wizner Henryk, *Litwa i Litwini* [Lithuania and the Lithuanians], Warsaw 1991.

Wołkonowski Jarosław, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945* [The Vilnius Branch of the Association of Armed Struggle of the Home Army in 1939–1945], Warsaw 1996.

Żepkajtė Reginė, *Okupacja Wilna przez Armię Czerwoną* [The Vilnius Region in the Years of War and Occupation 1939–1945] [in:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [The Belarussian, Lithuanian and Polish Community in the North-Eastern Territory of the Second Republic of Poland in 1939–1941], Warsaw 1995.

OKRĘG WILEŃSKI W LATACH 1942-1944

GENERALNY KOMISARIAT ŁOTWA

